

Асқақ муқтор Дунё Болалари

ҲИКОЯЛАР

Тошкент
Ўзбекистон ЛКСМ Марказий Комитети
«Ёш гвардия» нашриёти
1990

ПУШКИ БЮСТИ

ШВЕЦИЯНИ шимол гузали деишади. Чиндан ҳам бу ердаги сингари кўм-кўк ороллар, кўзгудек тиник кўллар, наставкина сузиб юрган зангорн булут нагалари, тош устида ўсган куюқ ўрмонлар бошқа ҳеч қаерда йўқ. Мамлакатнинг иойтахти ҳам хушманзара ороллар устига жойлашган. Шаҳар ичида, кўлдан-кўлга оралаб, жажжи нароходлар юради. Эрталабки туман кўтарилиб, шимолнинг қизғиш офтоби чиққанда оролдан-оролга камалакдай эгилиб тушган нақшни найжарали кўприклар кўринади...

Мен табиатни яхши кўраман. Чиройли манзаралар вужудимни титратиб юборади. Швеция тупроғига оёқ кўйганимда «киройи шундай жойларда яшасанг!» деб юбордим қалбим тўлқинланиб.

Лекин, кейин билсам, бу ерда яшаш ҳам ҳар кимга ҳар хил экан. Бировга татийди экан бу маизаралар, бировга йўқ.

Мен сизларни бу сафар Клариса деган қизча билан ташиштирмоқчиман. У, ҳудди кўзлари сингари кўм-кўк, торгина шим кийгаи, 12—13 ёшлардаги олтин сочли, жажжи қиз. Соддагина, ҳали туйғусини яшира билмайди. Тилига тушунмаган одам ҳам кўнглидаги ҳамма гаини юз-кўздан пайқаб олади.

Кларисанинг онаси Вероника Милославовна бизнинг таржимонимиз эди. У асли оренбурглик. Бу ерга ёшлигида келиб қолган экан. Қизини ҳар қуни ўзи билан бирга, бизнинг автобусда олиб юради.

Саёҳат вақтида улар бизнинг рўпарамиада, микрофон ёнидаги курсида ўтиришарди. Автобус тепасидаги тиник ойнадан тушган қуёш шуъласида Кларисанинг олтин сочлари товланади, доим йилтиллаб турадиган кўм-кўк кўзлари билан онасига тез-тез қараб қўяди. Рус тили унга ғалати эшитилса керак, тушунмаса ҳам қошини чимириб астойдил кулоқ соларди.

Ростиин айтсам, Вероника Милославовнанинг гапиршида рус тили бизга ҳам эриш туюлди. Бу ўтган асрда яшаган дворянларнинг жимжимали, китобий, олифта тили эди. «Чапга қаранг, мана бу йўл Қироличанинг боғига боради» деган гаини «Марҳаматингиздан умидворман, сўлда

кўришга муяссар ўлдиғингиз йўл Қиролнча ҳазрат олияларининг оромгоҳига борур» деб гапирар эди таржимонимиз.

Автобуслар шаҳардан чиқиб бормоқда. Кўллар ўрта-сидаги мох босган қоялардан кузнинг совуқ нафаси келади, узокда клён ўрмонлари шафакдай қизариб турибди. Қамишзорларда оққушнинг канот қоққани, узокда Болтиқ тўлқинларининг повуллагани эшитилади. Ўилаб кўприклардан ўтамыз, йўл четида сон-саноксиз велосиендчилар, катта оқ қалиоқ кийган монах хотинлар, чиройли теннис майдонлари учрайди.

Вероника Милославовнанинг овози тниганда ўйга толамиз, ҳар ким ўз хаёли билан тебраниб боради. Мен Кларисага қарайман. У онасини жонидан ҳам ортиқ кўрса керак. Боқишлари шундайки, гўё онасини кимдандир қизғанаётгандек, унинг кўйгидаги ҳамма нарсани ўз калбидан ўтказаетгандек эди. Назаримда, у онасининг кўз қарашларидан, юз инфодаларидан ўзингагина маълум бўлган маъноларни уқиб, дам фахрланар, дам инмадандир хавотир олиб, безовта бўлар эди.

Шаҳардан чиққанда бизнинг россиялик сайёҳларнимиз ўша вақт жуда кенг тарқалган «Урал рябинаси»ни қуйлай бошладилар. Бу қуй швед ери бўйлаб кезаётган сербўёқ шимол кузнинг сокин эртасида аллақандай хотираларни эслатиб, муңгли янгради:

*Ои рябина, рябинушка,
Что взгрустнула ты...*

Шу вақт биз Вероника Милославовнанинг кириқларида ёш томчисини кўрдик. Унинг намланиб йилтиллаган қорачиғида туганмас бир дард, ҳазинлик пайдо бўлди.

Аммо у дарров ўзини ўйглаб, кўзларини бизданми, қизиданми яширишга шошилди. Бурии ёнидаги ёш томчисини бировга билинтирмай бармоғи билан сидириб ташлади, деразага қараб, яна қироат билан тушунтира кетди.

Бу вақт мен Кларисага қараб ҳайрон бўлдим. У онасининг кўлини маҳкам ушлаб олган эди, уни йўқотиб қўйишдан кўрқаётгандек тобора пинжигга кириб борар, бирор ҳалокат шарнасини сезган кийик боласидай қалтирар. кўзлари жавдирар эди. Онасининг қўнгли бузилганига шунчалик бесаранжом бўлди шекилли.

Мен Кларисани чакириб, уига совға бердим. Ленинградда Пушкиннинг кичкинагина мармар бюстидан бир

нечтасини олиб келган эдим. Клариса уии авайлаб тутиб, кўз-кўз қиларкан:

— О! Пушкии?! — деди. Калтагина этагини бармоқлари билан чимдиб, капалакдай сакраб, тиззасини букди. — Сясибо.

У билган бирдан-бир русча сўз шу эди. Худди шу сўз малҳам бўлди-ю, онасининг ҳам юзида табассум порлади. У қизи билмаган сўзлар билан, ўтакетган адабий рус тилида Клариса номидан миинатдорлик билдирди.

Вероника Милославовиа ўрта ёшлардаги хотин бўлса ҳам, юзининг нафис, юйқа териси кулганида ёки хафа бўлганида дарров буришиб, уиа-элик суртилган рангсиз чехраси гоҳо бир зумда қариб қолгандай туюларди.

Хаёлимга бир фикр келди: бу онанинг кизидан бўлак, кизнинг эса онадан бўлак севгани, овунчоғи бўлмаса керак.

Саёҳатдан кейин, овқат вақтида Вероника Милославовиа бизнинг ёнимизда ўтириб қолди. У рестораида ўзиши жуда эркин тутар. димоғи чоғ, худди ўз уйидагидек эди.

— Биз уйда овқат ниширмаймиз, — деди очилиб, — ресторанда арзон, ҳам қулай.

Унинг тажрибасига ишониб, биз ҳам айтган овқатларни буюрдик. Кенигс хоним (Вероника Милославовианинг фамилияси шунақа эди) бизга эрининг ўлгани, ҳозир қизи билан ёлғиз яшаётгани. Кларисанинг ҳозирданок модаларга тушуниб қолгани, оқилалиги, шўхлиги ҳақида тинмай гапириб ўтирди. Жнидак вино ичдик, унинг ҳам юзига ранг кирди. У анча чиройли хотин эди, яхши кийинган, туфлиси ҳам, нафис қора каирон пайпоғи ҳам, бўйнидаги маржони ҳам дид билан танланган. Унинг асосий ишлайдиган жойи қандайдир машҳур бир фирманинг катта ательесида экан. У ерда каникул бошлангандагина ахёнда таржимонлик килиб тураркан.

— Бизнинг ательеда энг аъло навли матолар топилади, — деди у худди ирилавкада тургандай, — нозик дид билан тикилган, сифатли моллар. Биз чет эллар билан ҳам савдо-сотик қиламиз. Фирмамизнинг мавқеи катта. Ишимдан хурсандман. Халлен жаиоблари, яъни бизнинг шефимиз, менга, менинг фирмага бўлган садоқатимга қаттиқ ишонадилар...

У бирдан жим бўлиб қолди. Негадир безовта бўлди, иаирос тутатди. Нимасидир аяич кўриниб кетди кўзимга. У ёлғиз... бир кун эмас бир кун тирикчиликнинг шафқатсиз тўлқинларида йўқ бўлиб кетмасмикин?

— Халлен жаноблари Кларисани ҳам сал катта бўлгач, ательега олишга ваъда қилдилар. О, бу жуда ажойиб бўлади! У киши Кларисага оталарча муҳаббат қўйгайлар. Жонон киз бўлади дейдилар. Халлен жаноблари шафкатли киши...

Бирдан овози товланиб, яна жим бўлиб қолди. У хаяжонини билдирмасликка уринса ҳам, мен дилида гўлгула борлигини билиб турардим.

— Яна жиидак вино чақирайликми? — деди диккати-мизни бошқа ёққа тортиш учун.

Вино келгандан кейин яна ўзини ўнглаб олди. Бетига элик суртди, бу билаи гўё юзидан ғамликни сидириб ташлади-ю, яна илгаригидек тетик қарашга урииди. Бу суийий эди. Бундай тетик қарашга кўн машаққат билан ўрганганлиги билиниб турибди. Унинг аллақандай фирмага бўлган садоқати ва кизнинг келажаги ҳақида ўзига ўзи берган тасаллиси сингари, бундай тетик қарашга зўр бериб уриниши ҳам тирикчилик учун, қандай бўлмасин ҳаётга тирмашиб, тирик қолиш учун зарур эди чоғи.

У менинг бу ўйларимни уқди шекилли, ҳалиги «тетик қараш»дан воз кечди, чексиз ҳасрат тўла ўз табиий овози билан гапира бошлади.

Сиз индамаяисиз. Тўғри, нима ҳам дердиингиз. Мен аянчман. Мен буни биламан. Лекин шу аянч ҳаётимни оқлайдиган биргина нарса шуки, бутун борлиғимни кизимга бағишладим. Бахти бўлсин, нули бўлсин дедим. Унинг учун оромимдан, голеимдан, инсонлик кадримдан кечдим. Мана энди Кларисанинг ҳамма нарсаси бор...

Вероника Милославовна шундай деди-ю, дераза томонга ўгирилиб, бирдан йиглаб юборди.

Лекин Клариса бахтли бўлмайди, — деди у ўқиб, — меидай бўлади. Яна ўша ателье. Жаноб Халлен. Пастлик. Туғишган эл-юрти йўқ, она тилини билмайди. Ҳа... у балки меидан ҳам бахтсизроқ бўлади, сударь, — она бутун вужуди билаи дағ-дағ титраб йиглаб, кўзлари билан кўрмаётгандек қаёққадир тикилган эди. Лекин шу маҳал эпикда Клариса кўринди-ю, дарров кўз ёшнинг ютиб, эски ҳолига келди, зўр бериб яна тетик боқишга уринди.

Аммо Клариса яқинлашиб келиши билаи, опасининг ҳозиргина йиғидан тўхтаганини дарров найқади. У дам бизга, дам опасининг кизарган кўзларига ялт-ялт қаради-ю, рўмолчасига ўраб олган Пушкин бюстини дўқ этиб

менинг олдимга қўйди. Кўзларида кўм-кўк ёлқин кўринди. «Онамни нега йиғлатасиз!» деди чамамда бу қараши билан.

У онасини кучмоқчи эди, Вероника Милославовна кутилмаганда унинг ёноғига қаттиқ тарсаки урди. Биз хангманг бўлиб, жуда ўнғайсиз аҳволда қолдик. Она хайкални дарров қўлига олди ва шу зумдаёқ ўз қизиққонлигидан пушаймон бўлиб бармоғини тишлаб қолди, қизиб кетган юзларини кафти билан сийиаб, нима қилишини билмай турди. Кейин қизига гуноҳкорона ёлбориш назари билан қараб, бағрига босди, титроқ қўли билан олтин сочини, ориқ елкаларини силади. Пушкин бюстини қизнинг қўлига тутказди.

— Афу этасиз, сударь — деди у менга, — очигини айтсам, сизлар келгандан бери ҳаловатим йўқ, туилари ухламайман. Бу мени касал деб ўйлайди, сизлардан кўради. Руслар билан гаплашсанг доим шунақа бўласан, бормагин уларнинг олдига дейди... Тентак, — она қизини яна маҳкамроқ бағрига босди, — тентак, совға берган сударга шунақа муомала қиласанми, ўраб қўйнингга сол, — деди у қизига русчалаб, Клариса тушунмай унинг кўзига қаради.

У ҳали кўп нарсаини тушунмас эди: онасининг нима учун йиғлаганини ҳам, Пушкин бюстини қайтариб бергани учун умрида биринчи марта еган тарсакини ҳам, бахтни ҳам, бахтсизликни ҳам...

ЭХ, КАТТАЛАР...

Э ГНИМДАГИ дхоти'нинг чокидан кетганига караманг, мен брахманлар тоифасидан бўламан. Ишонмасангиз, мана пенсиямда асл сандал бўёғидан кичкирил тамга. Кўрдигизми?

Бу йил ёмғир фаслида 12 га кираман. Отим — Баждат. Брахман бўлсак ҳам камбағалмиз-да. Бой бўлганимизда отим Баждат эмас, Бажрадатт бўларди. Дадам шунчаки табиб. Муюшда ўтириб, бамбук чўн билан одамларнинг қулоғини тозалайди. Ойим бўлса бостирманинг тагида қолиб ўлган. Кўшимиз Хиромои бабу ўша кунни менга қараб туриб шундай деган эди: она ўлимидан кейин бола учун энг хайрли иш отанинг ўлими...

Тўғри айтган экан. Дадам ўшандан бери ҳар кунни мени хивич билан...

Хай, бу ганларни мен сизга нима учун гапиряшман! Ростдан ҳам жуда маҳмадоимаан. Нима қилай, оғзим очилса гапим ганга уланиб кетаверади. Одаминг ичида ган кўп бўлар экан. Гапирмасам коптокдай ийишиб, дам бўлиб кетаётганига ўхшайман.

Дхоти эркаклар кийими.

Гапирган яхши-да! Нима дедингиз? Одамнинг яхши кўрган нарсаси бўлади, ёмон кўрган нарсаси бўлади. Гапирмаса буни бировлар қаёқдан билади.

Мен, масалап, ёмғирни яхши кўраман. Нега деясизми? Ана, ўзингиз ҳам қизиқиб қолдингиз. Гапирман-да.

Ёмғирни яхши кўрагим... Осма боғчани кўрагимсиз? Жуда чиройли, ҳамма вақт кўм-кўк; дарахтларни тарашиб ҳар хил ҳайвонларнинг суратини илиб кўйишган. У ерда бутун Бомбай худди кафтингизда тургандай кўрилади. Ҳиндистон дарвозаси ҳам, океан ҳам кўрилади.

Мен оғимнинг эски зонтини қултиққа уриб, ҳар кўни бокка бораман. У ерда саёҳатга келган жуда кўн соҳиблар, хонимлар сайр қилиб юришади. Ҳаммаси бирам позик, оппоқ кўйлақлари хил-хил инак. Бирдан ёмғир қуйиб берса, типирчилаб қаёққа бориши билмай қолишади. Ўшанда мен, худди эртақдагидай лин эгиб пайдо бўламан-у, зонтни шартта очиб:

— Мадам! Соҳиб! — деб шупдоқкина рўнарасида илжайиб турган бўламан.

Ёмғир, бахтимга қаттиқроқ савалаб берса борми, уч найса, беш найсалаб бахшиш қилишади.

Ҳар кўни ёмғир ёғмайди-да, эсизгина...

Энди, ёмон кўрадиган нарсанг нима десангиз, буни қискагина қилиб айтиб беролмайман. Гапираверайми? Бўпти. Яхши соҳиб экансиз. «Маҳмадона» деб оғзимга урмаган соҳибни энди кўряман. Рам-рам!

Ёмон кўрган нарсам — катталарнинг биз болаларга ҳадеб хўжайинлик қилавериши. «У мумкин эмас! Бу тўғри келмайди!» минг хил қонун-қоидаларни ўйлаб чиқаришади. Шулар бўлмаганда мен ҳовлимиздаги ҳамма болалар билан аллақачон ўртоқ бўлиб олардим. Ўшанда биз энг ажойиб ўйинларини ўйлаб чиқарган бўлардик. Денгиз соҳилига чиқиб, чўкиб ётган кемага ёки ёрдаги эҳромлар оролигача сузиб борардик. Одам битта ўзи кўрқади. Эҳ, сиз катталар, ўртоқ бўлишининг қандай яхши эканини билмайсизлар-да...

Биз ҳов аиа шу уйда турамиз. Олти қаватли уй, кўрднигизми, олдида кўкаламзор майдони ҳам бор. Бу уйнинг ҳаммаси бизники эмас, албатта. Дадам билан биз уйинг энг тагида — ертўласида турамиз. Биздан тенароқда Хиромои бабу туради. Уйинг Лекха деган қизи бор. Уидан тенароқда дўқондор Парс туради, ўглининг оти — Авранг; ундан на-

¹ Ажаб таниш хитоби. Рам ҳишчасига худонинг номи.

рида Шоислом деган мусулмон турарди, чўлоқ угли билан. Покнстонга қочиб кетди. Ундан юкорида соқолини ўрпб юрадиган наижоблик Синкс туради — унинг ҳам Мохан деган ўғли бор. Энг юкорида бўлса, хов томида ҳовузи, гулзори бор жойда соҳиб Мак ситли туради. Бакалогининг отини билмайман. Биз уни кичкина мистер деймиз. Уининг ботинкаси-дан ҳам атир ҳиди...

Э, тўхтанг, мен ҳали буларнинг ҳаммасини бир-бир гапириб бераман. Буининг учун, бир бопдан айтишим керак.

Пунтидан бошлаймиз. Ана у, сабатдан тушиб қолган кўмир парчасидай бўлиб майдонда офтобда ўтирибди. Бал дарахти тагидаги бўйра билан тўсилган чайла ўшаларники. Катта уйда турмаса ҳам, Пунти биз яшайдиган ҳовлининг боласи ҳисобланади, чунки уларнинг чайласи шу ерда. У донм ёлғиз. Онаси катта кўнрик тагидаги шаҳар кирхоиасида мағзава тўқади. Дадаси тахтиравончи. Бу нима деганинг дейсиэми? Эзгу маймунлар эҳромини кўрганмисиз? Уч юз ниллапояли зинадан чиқнади. Соҳиб сайёҳлар келганда бу ниллапоядан пиёда чиқишга бўйни ёр бермай, ҳаммолларнинг елкасидаги тахтиравонга ўтириб чиқишади. Тахтиравон — ёғочдан қилинган, тўрт дасталик, тобутга ўхшашроқ нарса. Фақат икки киши ўтирадиган жойи бор. Пунтининг дадаси болалигидан бери шунни кўтариб, букур бўлиб қолган. Улар камар деган наст табақадан. Шунинг учун унга бошқа иш беришмайди. Мумкин эмас. Шунинг учун Пунтига ҳам ҳеч ким яқинлашмайди. Биз брахманларга у билан қўл ушлашини, ганлашини тўғри келмайди. Биз улар теккан идишини синдириб ташлаймиз. Этагимиз тегиб кетса, уч кун овқат емай, дам солдирамиз.

Мана шу Пунтига жуда раҳмим келади. У мандан кичик, жуда мўмии, индамас. Камар тоифасидан бўлгани учун ёнидаги қудуқдан сув олиб ичолмайди. Уларга мумкин эмас, нақирни харом қилиб қўйишади. Шунинг учун, чапқаса, сопол косасини ушлаб ёнига келиб туради. Эртдан кечгача туради. Биронта раҳмдил брахман суви келганида хумчасидан жиндак сув қуйиб берса -- яхши, бўлмаса бола икки-уч кун ҳам косасини тутиб тиланчидай туравериши мумкин. Қудуқ тенасида ташналикдан тили шилиб ўлса ўладики, ўзи сув олиб ичишга ҳадди йўқ.

Бир куни уининг ойисини илон чақди. Мағзавадан буришиб кетган қўлини қўлтиғига суқиб, чайла ёнидаги бўйрада кечаси билан юмалаб, тўлганиб чиқди. Азонда қарасам. Пунти қудуқ ёнида турибди. Онда-сонда сувга келганларга

ёлбориб тикилади, ойисининг инграганини эшитганда кичкинагина вужуди титраб кетади. Кун эрталабдан қизитар эди. Пунти қудуқ ёпидан жилмайди. Курукшаб кетган лабларини ялаб, одамларга тикилганида ёшли кўзларида...

Ана, мени маҳмадона дейишади-ю, энг керак жойда сўз тополмай қоламан.

Хуллас, мен чидамадим. Югуриб бориб Пунтига қудуқдан бир пақир сув тортдим-да, кўтаришиб чайласига элтишиб бердим. Ойиси учуи шунча жой куйдирганига қойил бўлиб, елкасига қоқиб кўйганимни билмай қолибман. Дадам қаёқдандир ҳаллослаб келиб қулоғимдан бураб қолса бўладими!

— Ҳаром бўлдинг, итвачча, кимлигингни билмайсанми? Врахманмиз-а, брахманмиз!

Шу куни дадам мени хивич билан роса...

Буниси майли, гап дадамда эмас, катталар ҳаммаси шунақа, қаёқдаги қонун-қоидаларни иеш қилишгани қилинган.

Гап шундаки, Пунти яхши бола бўлса ҳам, у билан ўртоқ бўлолмайди. Ўртоқ бўлишим мумкин эмас, тушундиригимизми? У камар тоифа, мен бўлсам брахманман.

Брахманлардан бизнинг ҳовлимизда Лекха деган қиз бор. Ҳалиги айтганим Хиромои бабунинг кизи. Мен ана шу билан ўртоқ бўлишим мумкин деб, бир куни унга кафтарларимни жуфтлаб эгилиб салом бердим:

— Пронам!¹

— Ҳа, кхока², отинг нима? — деди.

У ҳам жуда яхши қиз экан, салом берганимга қувониб кетди, бириасда анча гаплашдик, у ҳам денгиз соҳилга чўккан кемага, филлар оролига боришни орау қилиб юрар экан. Зан ўртоқ бўладиган бўлдик.

Иккинчи куни Лекха менга ҳамма тақинчоқларини кўрсатди. Меи бунақаларни фақат магазиннинг деразасидагина кўрганман. Лекханинг дадаси бой пандит³, нуфузли мунажжим. Нима? Мунажжимни билмайсизми? О-о! Юлдузларга қараб фол очади. Вед деган китоби бор, шуни ҳар куни ўқиб, бахт худоси Лакшми билан гаплашар экан. Юлдузларга қараб шартта айтиб беради: омадингиз келганими, йўқими?

¹ Хивич гапда салом дегани.

² Эй, бола деган суз.

³ Брахманлар тоифасининг имтиёзли кишиси.

Сафарга отланганлар, киз узатадиганлар, қиморга катта пул тикканлар. иш қилиб, бахтини синамоқчи бўлганлар Хиромон бабунинг эшигидан узилмайди. Лекха билан биз бўлсак бу орада ниоқ бўлиб қолдик.

Лекин бу узоққа чўзилмади. Бир куни эрталаб муюлишда Лекхани кутиб қолдим. Биз Осма бокқа боришга ваъдалашган эдик. Бирдаи аччиқ қарғиш эпитилиб қолди. Юқорига карасам, Лекхаларинг деразасидан чиқяпти. Хиромон бабуинг товўшига ўхшайди. Ҳа, худди ўша.

— Бадбахт қолдуз соясида туғилган гадо! У сенга тенг эмас!

— Улар ҳам брахман ахир... — Лекханинг йиғламсираган овози эшитилди.

— Ҳа, осмони-фалакнинг қахри-ғазабига учраган брахман. Кўча-кўйда тупроқ ялаб ўсган боласи сенга ошна бўлар эканими? Ёнига борганингни кўрсам, сочингни қирқаман, билиб кўй!

Тамом! Бу ҳам бўлмади. Яна ёлғиз қолдим. Энди умидим анани Аврангда эди. У ҳам аммо-лекин яхши бола. Чиройли бола. Қора қош, қирра бурун, киириклари узун-узун. Улар гадо эмас — дадаси дўкондор. Ҳамма уни «дўкондор парс» дейди. Улар паст тонфадан ҳам эмас. Авранг билан ошна бўлишимга ҳеч қандай тўсиқ йўқ. Ошна бўлдим ҳам. Бу жуда осон кўчди, очик бола экан. Танишганимизнинг иккинчи куниёқ уйида бўлган ҳамма гапларни ганириб берди. Ўша куни кечаси унинг амакиси ўлиб қолибди. Шунинг учун бутун оилалари, қариндош-уруғлари, ҳаммаси бугун Сукут минорига боришар экан.

— Юр, сениям олиб бораман, жуда қизик бўлади. кўрасан! — деди Авранг.

Ҳамма азада-ю, Авранг билан биз хурсанд эдик. «Қизик бўлади!» деди Авранг. Кўнчиликка эргашиб кетавердик. Ҳақиқатан ҳам парсларнинг одати жуда қизик экан.

Осма боғдан ўтиб, катта қўрғонга кирдик. Қўрғоннинг ўртасида баланд минора. Унинг тепасида тўда-тўда қузғунлар салмоқ билан қанот қоқиб гир айланиб турибди. Қўрғон деворидан миборанинг тепасига чиқиладиган якка чўп кўп-рикка келганда бизни тўхтатибди, кўп-рикдан фақат тобут кўтаргаилар ўтиб кетди.

Қузғунлар мурда келганини сезиб, осмонда безовга бўлиб қолишди, яна ҳам кўнайишди. Аврангнинг дадаси, яна бир қариндоши билан, ўликни минора тепасига кўйиб ту-

шишиди-ю. ҳамма қавм-қариндошлар ёнига, девор теиасига келиб ўтиришиди. Ҳеч ким иидамас, ҳамма ерга қараганча оғир кайғуда ўтирар эди. Аврангнинг биқинига туртдим: «Нима бўляпти?»

— Ҳозир муқаддас кузғунлар амакимни еяпти, жим ўтир, уларнинг газаби келади.

Аврангнинг пичирлаган товушидан этим увишиб кетди. Минорага қараб кўйдим, қопли кўзларини, ёввойи, қайрилма тумшукларини аниқ кўргандай бўлдим. Булариники қизиқ экан. Биз ўлган қариндошларимизни ёндириб кулини Ганг дарёсига совуриб кета қоламиз. Парслариники кизиқ экан... Бирпас жимликдан кейин минора ичида бир нима гумбур этиб, анчагача ер тагидан чиққандай бўғик янғроқ эшитилиб турди.

Ўтирганлар ҳаммаси енгил тортиб, ўрииларидаи туришди, юзлари ёршиб кетди.

— Нима бўлди? — деб сўрадим мен Аврангдаи.

— Кузғунлар амакимнинг гўштиини еб бўлишди, суяги миноранинг тагига, ер каърига тушиб кетди: руҳи жаннатга қабул бўлди. Кўрдингми, ҳамма хурсанд.

Мен эсимни йўқотгудай бўлиб, анқайиб турсам, биров ёқамдан маҳкам ушлади.

— Бу ким?! Сен бўйини угилгур кимни олиб келдинг, Сукут минорага?!

Бу Аврангнинг дадаси эди. У мени кўйиб, Аврангни ёқасидан олди. Шовқин кўтарилди.

— Ғайри дин! Орамизда ғайри дин!

Аврангнинг дадаси билан ойиси фарёд солиб йиғлай бошлашди. Уларнинг кўнглига даҳшатли шубҳа тушган эди: меи туфайли, марҳумнинг руҳи жаинатга қабул бўлмаслиги мумкии. Буни иайқаб ўзим ҳам титраб кетдим. Аврангнинг қариндошларининг авзойини кўриб, ўзимни қаёққа урганимни билмаймаи. Осма боғда, кенгуру шаклда тарашланган хулья дарахтининг тагида писиб ётганимда хушимга келдим. Кеч кириб қолган эди. Оқшом салқин бўлса ҳам бутун аъзойи баданим тердан жикқа ҳўл. Уйга қайтиб, тўрт қуи иситмалаб ётдим. Жуда кўрққан эканман, шекилли.

Энди Авранг билан ошна бўлиш қаёқда, тасодифан дуч келиб қолишдан кўрқмаи. У ўзи ҳам ўшандан бери кўринмайди. Қисқаси, бу ҳам бўлмади. Энди бошқа ўртоқ қидириш керак. Шоисломнинг чўлоқ ўғлини олиб Покистонга қочгани ҳам тузук бўлди. Мен у билап барибир ўртоқ бўлолмасдим.

Чунки улар — мусулмон. Дадам уларни ёмон кўради, ҳаммаси кушанда, дейди.

Панжоблик Синксиинг ўғли Мохан билан ошна бўлишни ўзим ҳам истамайман, чунки у, аввало, катта, 16 га кириб қолган. Ундан кейин, зўравон, мактанчок: панжобликлардаи бошқалар одам эмас эмиш. Фақат панжобликлар кучли, жанговар, чиройли, хунарманд бўлар эмиш. Бошқалар хунук, лапашанг, дангаса бўлармиш. Уинг дадаси ҳам шундок деб ўйласа керак — мен кўчада ўтирсам, худди кучукка карагандай қараб, салом берсам ерга туфлаб ўтиб кетади.

Мохан Бомбайши ҳам ёмон кўради. Шундай катта, чиройли шахарни-я! Ҳа, майли, ўзининг иши. Мен барибир у билан ошна бўлмайман.

Эиди фақат битта бақалок қолди. Кичкина мистер. Ботинкасидан ҳам атир ҳиди келиб туради. У билан ойна бўлсам бўлади. У доим менга узок илжайиб қараб туради. Шунинг учун ишонаманки, ёмон бола эмас.

Кичкина мистернинг мушукдеккина опиоқ ити бор. Худди бир юмалоқ нахта дейсиз. У ҳар икки кунда бир марта ўшани етаклаб кўкаламзор майдонга тушади. Соф хавода сайр қилдиради.

Бир куни мен майсада ётсам, итчасини инак тасма билан етаклаб тушиб қолди. У тушганда ҳамма вақт биз уйимизга кириб кетар эдик. Чунки оқ соҳиблар уларнинг ёнида туришимизни ёқтиришмайди, бурииларини жийриб, дарров рўмолчаларини олишади. Лекин бу сафар мен майсада ёнбошлаганимча ёта бердим. Негаки, ошна бўлмоқчиман. Биламан, кичкина мистер ҳайдамайди, илжайганча тикилиб тураверади.

Мен ўрнимдан туриб таъзим қилдим. Кичкина мистер бош ирғади, айтганимдай, илжайиб тикилди. У дам итига, дам меига тикиларди. Нега десангиз, қизиқ-да, ит — нахтадай овиоқ, меини таним бўлса қозон куядай қон-қора. Буии солиштириш кичкина мистерга жуда қизиқ туюлди чоғи. У қараб тура берди. Лекин итчаси тиичлик бермади: меига қараб илгичка. ўткир товўши билан ҳамма ёқни янгралиб ҳура бошлади. Кичкина мистер уига қанд берди, эркалади. лекин ит ҳамон менга қараб ҳураверди. Охири кичкина мистер ҳам бунга эътибор бермай қўйди.

Бу вақт бақалокнинг ойиси пайдо бўлди. У югуриб келиб, итчани қўлга олиб, оғзидаи ўнди.

— Сен нима қилисан?! — деди менга.

— Шундок... ўйшаб,— дедим унинг қўз қарашидан чўчиб.

— Сенга бошка жой қуриб кетганмиди?

Унинг авзойи жуда ёмон эди. Худди боласи ўлаётган хотиндек, товушида йиғи, газаб, бахтсизлик, алам, мусибат оҳанглари эшитилди. Мен нима қилишимни билмай, секин қайрилиб, жўнаб қолдим.

— Ойи, оёғи ҳам қон-кора-я... — деган овоз эшитилди орқамдан.

Бу кичкина мистернинг товуши эди. Ойиси мени итчалик ҳам билмай, хўрлаб ҳайдаяпти-ку. бу ўнга сира гаъсир қилманти, оёғимни гапприб ўтирибди. Шунақа эси паст билан ошна бўламаими, ўзингиз ўйлан? Барибир, бақалок эсли бола бўлганида ҳам. ойиси ошна бўлишимизга қўймасди. Мен бунининг кўзларидан билдим.

Мана шунақа, ҳовлимизда шунча болалар бор-у, бироптаси билан ошна бўлолмадим. Катталарга ҳайронман. Нима қиларкин, миинг хил қонун-қоидаларни ўйлаб чиқариб. Мана, ўзингиз айтинг, китобда борми шу қондалар? Йўқ. Ҳаммаси ўйлаб чиқарилган. Тағин мени маҳмадона дейишадди, куйгаимдан гапираман-да...

«Г А В Р О Ш»

ПАРИЖДА болалар билан танишишнинг ўзи осон эмас. чунки бу ер дунёнинг энг катта, энг чиройли шаҳарларидан бири бўлса ҳам, унда болалар жуда кам. Мен сизларга ҳикоя ёзишни ўша ердаёқ ўйлаган эдим. лекин биронта болани учратиб, гаплашиш жуда қийин бўлди. Бунга ажабланманглар. Бу шаҳарда айниқса, марказда аҳолининг кўнчилигини, «рантье» деган буржуа табақаси гашкил эгади. «Рантье» — меҳнат қилмайдиган «оқ суяклар» деган сўз. Уларнинг хотинлари бола кўришни маданиятсизлик деб билар. бола етаклаб юришдан оро қилар, умрларини ресторанларда, базмларда ўтказар эканлар

Бир кунни опера театри ёнига бир чиройли машина келиб тўхтади. Мен машинада ўтирган хонимнинг этагида бир бола кўрдим. Шу майдонга тушиб, ўйнаб қолса гаплашар эканман, ниҳоят бола суҳбатига муяссар бўларканман деб, қувониб, скамейкага ўтирдим ва кута бошладим. Машина деразасидан боланинг янги бежирим костюми, гулли галстукчаси, полукли қалпоқчаси кўринди.

Аммо хоним уни машинадан кўтариб олиб ерга қўйган.

да, аввал кўзларимга ишонмай тикилиб турдим. Кейин хафсалам ир бўлдики, «бола» деганим... кучук экан.

Кейинчалик бунга кўнигиб қолдим; бу ерлик хонимлар бола ўрнига кучук олиб юришни, уни боладан афзал билиб қимматбаҳо кийимлар билан ясантириб, дам бағрига босиб машинада, дам ғурур билан етаклаб юришни яхши кўрар эканлар. Ўз кадрига хўрлиги келиб кетади одамнинг...

Шуидай қилиб, бироита бола топиб гаплашиш қийин бўлди. Шунинг учуи ҳам Эмиль билан учрашиб қолганимга жуда хурсанд бўлдим.

У билан танишувим ҳам қизик бўлди.

Биз турган меҳмонхонанинг йўлаги жуда тор, узун илон изи бўлиб кетган, оёқ босганда поли гичирлаб гапни келтирар эди. Бунинг устига, кета-кетгунча, ҳар эшик тагида икки жуфт ботинка... оёққа ўралашиб, юришга халақит беради.

Эрталаб йўлакни сунурадиган бола бизга қоғоғини солиб, юзини тескари бурати. Кўшнларимиз а кулиб қарайди-ю, бизга негадир қоғоғини солади. Хайрон бўлдик, «хафа қилиб қўйдикмика-а?»

Кейин билсак, сабаби мундоқ экан: бу ерда ҳар ким тунда ботинкасини эшик тагига олиб чиқиб қўйиш керак экан. Бола уларни кечаси билан тозалаб, яркиратиб қўяр экан-да, эрталаб эгаларни унга чой-чақа ташлаб кетар экан.

Бизлар эса, аввало бу одатни билмаганмиз, сўнгра ботинкамизни ўзимиз тозалаб ўрганганмиз. Шунинг учуи, Эмиль эшигимиз тагида ботинкани тоюлмай, бизларни «ўтакетган қурумсок»қа чиқаришти.

Мен Эмилини чақириб тушунтирдим.

Биз ботинкамизни бировга тозалатишни ёмон одат ҳисоблаймиз, — дедим, — бу одамни камситиш бўлади...

— Нега? Кимни?

Француз тилини яхши билмаганим учунгина эмас, бу гапни тушунтириш умуман маҳол эканини англадим. Шунинг учун, тушунмасам ҳам хурсанд бўлсам деб, пул бердим.

— Мен сизнинг ботинкангизни тозалаганим йўқ, олмайман, — деди Эмиль.

— Ола қол, ҳаммадан олдинг-ку.

— Бу кўп, — деди у пулни қайтиб беришга кўзи қиймай.

— Ола қол, — дедим.

Унинг чехраси очилиб кетди. Ошна бўлиб қолдик.

Меҳмонхонага қайтиб келганимизда ҳар сафар эшигимиз тагида турган бўларди. Пул берсак йўқ демасди.

— Меи сизии, ўз ботинкасиий ўзи тозалайдиган гадо деб ўйлабмай, деди кулиб, диванимизнинг чангини артаркан Эмиль. У сира тек турмас, доим бирор иш қилар эди.

Сеи яхши бола экансан, меҳнатни яхши кўраркансан. — дедим меи. У менга тикилиб туриб анча ўйлагач, бошиий қнмирлатди-да, яна ўйланиб қолди.

— Йўк, ишлаган одам яхши бўлмайди, камбағал бўлади... Яхши одам олифта кийиниб машинада юради. — деди Эмиль.

Мен унинг «яхши одам» ва «меҳнат» ҳақидаги тушунчасига ҳайрон бўлиб, буни карама-қарши кўйини ярамаслигини айтдим, аюглата олмадим. Кейин анча дилкаш бўлиб қолганимиздан фойдаланиб, нозик жойидан тутмоқчи бўлдим.

— Эмиль, сен бу гапнинг билан, меининг ўғлимни ҳақорат қиляисан.

— Сизининг ўғлингиз борми?

— Ҳа. У ҳовлида ҳамма ишни ўзи қилади, пахта теради, жуда кўп меҳнат қилади. Шунинг учун у яхши бола ҳисобланади.

— У ўқнмайди?

Ўқийди. Мактабда ҳам ўқийди. Уйда музика ҳам ўрнади, болалар лагерига ҳам боради.

Сиз бўйсиз да... — деди Эмиль кулимсираб.

— Йўк, нега, меи бой эмасмай.

— Бўлмаса ўғлиингизга бунча пулини қаёқдан оласиз?

— Булар ҳаммаси бепул, мактаб ҳам лагерь ҳам...

Эмиль ишонмади, кулиб бобосиий гапира бошлади. Бобосиий жуда уста эртақчи экан. Эмиль унинг эртақларини тинглар экан-у, сира-сира ишонмас экан.

— Менинг гапим эртақ эмас, Эмиль.

Ҳаммаси бепул бўлса, ишлаб нима қилади ўғлингиз?

— Пул учун ишламайди у, — дедим, — колхозга ёрдам учун ишлайди.

— «Колхоз» нима?

— Колхозми? Колхоз... кишлок.

Йўк, мен унга колхозни ҳам, ҳеч нарсани ҳам тушутиролмадим. Лекин, тушунмаса-да, у мени яхши кўриб қолди.

— Дадаиғ борми? — дедим.

— Бор, у мени ёмон кўради, — деди Эмиль.

— Ие, нега?

— Менинг туғилишим қимматга тушган. Ойим икки марта касалхонага борган. Касалхонада бир ой ётиб, даданинг ҳамма пули сарфланган. Шунинг учун дадам меини туғилган кунимдан бошлаб ёмон кўради. Лекин хор бўлмайман. Мехмонхонага яхши жаноблар кўп келади, ҳаммасининг ботинқасини ўзим тозалайман, нулим кўнайгандан кейин дадамга олиб бориб бераман.

Мен уш яна яхши кўриб кетдим. Эмиль чиндан ҳам хор бўлмайдиган кўрнадиди.

Иккинчи кун биз Коммунарлар қабристонига зиёратга бордик. Бу қабристонга нул тўлаб кирилади. Лекин, қарасак, Эмиль ҳам шу ерда юрипти.

— Сен девор ошиб тушдингми?

— Йўқ-э, Пер-лашезнинг деворига оёқ қўйиб бўлмайди, унда коммунарларнинг қони бор. — деди Эмиль жиддий туриб. — мен сизларнинг орқаларингизга яшириниб кириб олдим.

Эмиль биз олиб келган гулчамбарини кўтаришиб, коммунарлар қабрига қўйишга ёрдамлади.

Учинчи кун Наполеон қабрига борганимизда ҳам, Пантеонга кирганимизда ҳам, Эмильни ёнимизда кўрдик. Лекин Лувр деган катта санъат музейида Эмильнинг ҳашаматли залларда юрганини кўриб жуда ҳайратда қолдик. Бу музейнинг билети пихоятда қиммат. Эмиль бизни кўргач, саволи-мизин ҳам кутмай жавоб берди:

— Мен билет олиб кирдим. Дадамга йиғаетган нулдан ярмини... зиёни йўқ, яна йиғаман.

Шундан кейин биз қаёққа борсак, уни этиб ёнимиздан чиқиб қоладиган бўлиб қолди. Унинг қандай, қаердан кириб қолганини билиш жуда қийин эди. «Гаврош, Гаврошнинг ўзи!» дейишди ўртоқларимиз. Шундан кейин унга Гаврош деб от қўйдик. Гаврошимиз «Гаврош»ни ўқимаган экан. Кетадиган кўйимиз мен Сена соҳилига бориб, у ердаги сон-саноксиз китоб дўконларидан «Гаврош»ни қидирдим. Лекин тополмадим. Шу китобни Эмильга ваъда қилиб эдим, тақдим этолмай армонда қолдим.

Лекин биламан, Эмиль «Гаврош»ни албатта топиб ўқийди.

ДАҲШАТЛИ МАХЛУҚ

Мана Африка.
Немамиз тўхтаган юрт денгизнинг қоқ кирғоғи.
манш чўлдай қизиб ётган майда тошлар билан қошланган.
бениҳоя мунғли текислик. Бу юрт бегона ном билан —
Француз Сомалиси деб аталади.

Мен ёш дўстларимга ана шу юртда эшитганим бир
чиркин воқеани ҳикоя қилмоқчиман.

* * *

Бизга Джибути шаҳрини кўрсатиши керак бўлган йигит
ўзи донакил миллатидан бўлса ҳам, она тили араб тили
экан, оти ҳам арабча — Абу-Диб. Ўзи содағина уятчан-
рок, лекин очик йигит бўлгани учун, унга дўстона, сода
килиб «Диб» деб мурожаат қилардик.

Диб — сарғишрок, қуюк жингалак сочли, кирғий бурчун,
қотмагина, чуқур ботган кўзларида қаңдайдир эски, яширин
кулфат, ҳасрат нишонаси кўл босган қора чўғдай хира
йилтиллаб турар, эндигина йигирмаларга борган бўлса ҳам,
ҳисса таяниб юрар, чўлок эди.

Биз бу юртда биринчи совет сайёҳларидан эдик.

— Бундайларни энди кўришим.— деди Диб менинг
мактаблар, болалар ҳаётига қизиққанимни эшитиб.— Бизга
келган сайёҳлар «денгиз тагидан маржон изловчи говвос-
ларни кўрсат, ёввойи қабилалар борми» деб ҳоли-жонимга
қўймасди.

Шаҳарда мактаблар оз, улар ҳам баъзи давлатманп
одамларнинг хайр-эхсонини ҳисобига бир амаллаб ишлаб
тураркан. Диб бизга шундай мактабларнинг бирини кўрса-
тишга ваъда берди.

Биз французлар турадиган серханама кўчалардан, кичкирил бўлиб гуллаган акация хиёбонларидан ўтиб, «ерликлар» маҳалласига бордик. Бу хароба маҳаллаларда аввало икки нарса кўзга ташлаилади: бири — жазирама иссиқ. Тангадай соя йўқ, кўча тунроғидан, деворлардан жизганақ нафаси гупиллайди, ҳаво ловуллаб ёнгандек, ёмғир ҳам, кранлардан оққан сув ҳам иссиқ. Иккинчиси — болаларнинг кўплиги. Шаҳарнинг евронача серханама кўчаларида, ҳалиги салкии хиёбоиларда биронга бола кўрмаган эдик; аммо бу ерда... Мунча кўн булар, юзлаб, минглаб! Мунча сершовкин! Уларнинг қий-чувларидан ҳаво доим зинғиллаб тургандай. Эгниларида кийим деган нарса деярли йўқ, баъзан бадаиларидаги кийимми, кўча тунроғими ажратиб бўлмайди. Бўйинлари, мўмдай қора баданлари доим тердан йилт-йилт қилиб туради.

Биз мактаб деб кирган жой уч хонали кичкинагина уй экан. Озода, тинч. Бир хилда, яхиингина кийинган болалар кўчадагиларга сира ўхшамас, негадир кексаларга ўхшаб сиполик билан, секин кимирлаб, гап-сўзсиз у ёқ-бу ёққа ўтиб турниарди. Бу ерда йигирма олтита бахтиёр ўқир экаи. Бизни кўрганда жуда кизиқсиниб, довдираб-жавдираб қолишди. Уларнинг кўплари етим, қолганлари қашшоқ-камбағалларнинг болалари экан. Менинг ҳам назаримда улар сира қувонч, ўйи-кулги кўрмаган, болаликдаёқ қариб қолгандай, чехралари сўлғин, кўзларида болаликнинг бебои шўхлиги кўриимас эди.

Бугун бу ерга мактабнинг ҳомийси, яъни шу болаларнинг ўқиши, кийими, овқатига неча йилдан бери катта маблағ эҳсон қилиб турган жаноб Деладьё ташриф буюрадиган кун экан. Бу тантанали, қандайдир яширин ташвишли ва одобли жимжитликнинг боиси ҳам шун.

Тасодифан қараигки, олижаноб хайр-эҳсончи, болалар ҳомийси жаноб Деладьёни биз ҳам кўрадиган бўлдик. Тарбиячилар қувончли саросимада, коридорларда оёқлари ерга тегмагандай товунсиз юриб, ҳомийни кутишга тараддуд кўрар эдилар. Улардан бири — бошига катта соябонли, крахмаллаиған оқ қалноқ кийган, ўзи коп-қора, кекса араб хотин — ҳомий ҳақида оғзининг суви келиб, катта ҳурмат ва ҳаяжон билан гаширди:

Мсье, Деладьё! О... у кишининг саховатлари, ҳимматлари...

Тарбиячининг айтишига қараганда, мсье бу юртга ўтган асрдаёқ миссионер бўлиб келиб, мактаб очган. Париждан

махсус миссионерлик мактаблари учун дарсликлар келтирилган. у дарсликларда кизик-қизик библия ривоятлари бўлиб. не-не болаларни фанга, маърифатга мафтун этган экан. У доим мактаблар билан шуғулланган. Фақат очарчилик йилигина буни таилаб, бошқа ишга ўтган. Бадавлат ва сахий одам.

— Ажриху Биссавоба!— деб арабча қўшиб қўйди оқ қалноқли хотини.

Мсье Деладье извошда келди. У ҳақиқатан ўтган асрлик кишига ўхшарди, жуда кекса, бошдан оёқ қора кийинган. фақат ёқалари қордай опшоқ, елкага гулган узун сочлари ҳам оқ. юзи салки, бошида қора цилиндр, қўлида ҳасса. Тарбиячилар уни мулозимат билан саломлаб. қўлтиғидан ушлаб извошдан туширишди. Кекса мсье кўк томирлари бўртиб чикқан қўлини кўксига қўйиб, христиан руҳонийларига хос одагда кўз қорачиқлари билангина саломга илтижо қилиб, эсон-омон етиб келганига шукур қилди.

Шукур, отахон, шукур,— дейишди тарбиячилар унга таъзим қилиб.

Мсье мактабга кирганда, тизилиб турган болалар гуни етиб чўкка тушиб, пешоналарини ерга тегизишди. Меҳрибон хомий уларни бир-бир турғизиб пешоналаридан ўнди. У чицакам огахон эди. Болаларга банан улаштирди. Уларнинг хурсандлигини кўриб, ёшариб кетгандай бўлди, хоналарни кўрди. таъминотни суриштирди, қўнгли тўлди. Мен унга разм солдим: у уйча кекса эмасга ўхшарди. руҳонийларга хос тоат-ибодат, қора киимгина шунақа кекса қилиб кўрсатар экан шекилли. У ўзи ҳам, анча бақувватлиги билиниб турса-да. ўзини мушқайган беш қўнлигини қолган қилиб кўрсатишга уринарди чамамда.

Цилиндрни ечиб, узун оқ сочини икки қўллаб силаб, ўзи келганда ўтирадиган махсус юмшоқ креслога ўтирди. ҳадди сиғиб яқинлашган болаларнинг бирини этагига олди, бирига попуқ қанд берди.

Мактабий кўргани келганимизни эшитиб, бизга жуда хушнудлик билдирди. Бу одамининг бировга ёқмаслиги мумкин эмас эди. Шундай яйрадики, болалар билан иноқлашиб кечгача ўтирадиганга ўхшарди.

Бирок, беҳосдан бизнинг Дибга кўзи тушди-ю, бир нарса бўлди бу отахонга. Бирдан юз-кўзидаи нур, илиқлик қочиб, қариб-чуриб мушқиллаган чол бўлди-қолди. Салки юзи оқариб мурдага ўхшаб кетди, кўзларини хира нарда босди. Гитраб ўрнидан турди, ҳассасини сўради.

Диб ҳам буни сизди-ю, ўзини қаёққа қўйишни билмай, ҳеч иарсаи тушунмай, хижолатда атрофга алангларди. Қизиқ, унга нима ёқмади? Тарбиячилар мсьенинг атрофида парвона эди, хижолат, саросима...

Диб бизни кетишга ишбилтириб, ўзи олдин йўл бошлаб чикиб кетди. Биз, мурдадай бўлиб қолган жаноб билан товушсизгина бош эгиб хайрлашиб, чикиб кетивга мажбур бўлдик.

* * *

Нима бўлди? Буни тушуниш керак эди. Мен жуда қизиқиб қолдим. Буни фақат Дибдан сўраб билиш мумкин эди. Лекин Дибдан гап чиқмайди, индамас бўлиб қолди.

— Билмайман. Мен билмайман, — дейди холос.

Аммо найқаб турибманки, бу уятчан йигит бир иарсани билади. Кунда қистаб, ниҳоят уни гапиришга кўндирдим. Шунда ҳам у:

— Бир шубҳам, тахминим бор-у, лекин сизга гапириб берсам-да, борди-ю. бу мсье ўша бўлмаса, яхши одамнинг шаънига тўхмат бўлмасмикин, — деди хижолатда қийналиб.

— Сиз гапира беринг, орамизда қолади, — дедим.

* * *

— У мени таниган бўлиши мумкин эмас, чўққлигимдан кўрқди, — деб хикоя қила боилади Абу-Диб. — Бизни бу ерда «дурагайлар» деб аташади. Онамиз одатда қора ташли ерликлардан бўлади, отамиз эса — «оқ». Биз уларни танимаймиз, бизнинг туғилишимиз — тасодиф, тирик қолишимиз бўлса, мўъжиза. Бизни «қора»лар ҳам ўз қаторига, кўшмайди, «оқ»лар ҳам. «Дурагай» дегандан ҳам қаттиқроқ ҳақорат йўқ.

Мен хунук бир камширнинг уйида, беланчақда эсимни танидим. Одам эсини танигунча беланчақда ётадим, дерсиз. Ҳа, мен шундай занф эдимки, беш-олтига кирганимда ҳам камшир мени беланчақда белаб боқар эди. Биз тўртта-ми-бешта эдик. Бизга камшир чайналган нонни латтага ўраб эмизар, кечаю-кундуз қарғар эди.

— Ўлмайди-я, худоё-худовондо, муича жонинг қаттиқ. ер юткур, дурагай! — дер эди башарамизга қараб.

Биз кун-тун йиғлар эдик, у бўлса бизга ўлим тилар эди-ю, латтани тагин оғзимизга тикарди. Сўрила бериб лат-

тадаги нонинг таъми қолмагач, у соққадек лойга айланган бўларди. Мен кейни тушундимки, кампир бизга ўлим тиласа ҳам, ўлдиргиси йўқ. У биз туфайли кун кўради. Борли-ю, ўлиб қолсак, бизнинг кўзга кўринмас оғаларимиз унга ҳақ тўламай қўяди. Биз маълум давргача ўлмаслигимиз зарур — токи гўдак эканмиз кампирнинг наспбасимиз. Лекин маълум даврга бориб ўлишимиз ҳам шунчалик зарур, чунки даромад келтирмай кўямиз, бизнинг ўрнимизга кампир дурагайнинг кичикроғини чайналган нои сўришга кўнадиганини олади. Шунинг учун кампирнинг ўша латтаси бизнинг ҳаёт шамимизни ўзи нстаганча бошқаради: исгаса — хирагина ёндириб туради, истаса — сўндиради.

Шундай қилиб, мен олтигами-еттигами тўлдим. Энди ўчирилишим керак эди. Буни фаҳмлаб ётган кунларимдан бирида бахтим очилиб қолди.

Кампирнинг ҳужрасига бошдан оёқ оқ кийинган бир жейгельмен келди. У жуда бақувваг, юзлари ошноқ, кўзи ўткир, серҳаракат мсье эди.

Мен сизга тахминимни айтгани кўркаман. Агар бу ўша мсье Деладье бўлмай бошқаси бўлиб чиқса, менинг ҳикоям унга тухмат бўлади...

Абу-Диб ҳассаси билан кўм чизиб, ўйлаб қолди. Биз Қизил денгиз ёқасида король тошенида ўтирар эдик. Нарироқда белига бир парча латта тутган озғин одамлар денгиз тубидан туз қураб хирмон кўрмоқда. Ошноқ туз хирмонлари орасида уларнинг қора тани, шўрлаб, ёрилиб кетган болдирлари офтоб чўғида йилтиллаб кўринар эди.

Диб давом этди.

...Мсьега бола керак экан. Кампир худди ашаддий савдогарлардай молларини мақтай кетди. Лекин мсье у мақтаган болалар олдига бормай, тўғри менинг ёнимга келди. Мен кампирнинг хайратига тушуниб турибман: мени нима қилади бу мсье? Мен бу болалар ичида энг заифи бўлсам. Унинг устига, туғма чўлокман...

Йўқ, мсье мени олди. Шундан кейин менинг янги ҳаётим бошланди.

Мсьешинг ҳам уйи бир чекка маҳаллада қоронғи, зах хужра эди-ю, лекин казармадай катта, кенг эди. Бу ерда биз кўпчилик эдик, йигирмадан ортик бола. Қорнимиз тўқ, мсье мени яхши боқди, куч йиғиб бақувват бўлиб кетдим. Қурғоқчилик, очлик йили бундай омад ҳаммага ҳам насиб бўлавермайди. Мен мсье нима иш буюрса, ҳаммасини қилишга тайёр эдим. У бўлса менга нуқул осон иш буюради:

«Фалон кварталга бориб, фалон ательенинг муюшида, қўлтиқ таёғингга суюниб, қалпоғингни ерга тўнтариб қўйиб кечгача тур». Бундан осои иш борми. дейман ўзимча, қорин тўк бўлса! Ҳали тубанлик нималигини билмайдиган ёни боламан-да.

Шундай қилиб, бу ишининг ҳавосини олиб олдим. Мсьега ҳар оқном бир қалпоқ қора чақа келтираман. Кечалар бўйрада маза қилиб ухлаб оламиз, эрталаб яна ишга.

Авваллари мен бу ердаги бошқа болаларнинг нима қилишини билмасдим. Кейин пайқасам, улар ҳам бошқа маҳаллаларда худди мен қилган иш билан банд эканлар. Кейин-кейин мен яна кўп нарсани пайқадим. Разм солсам, ўртоқларимнинг деярли ҳаммаси майиб экан. Ё мендай чўлок, ё қўли йўқ, ё букур, ё бўйни қийшиқ... Мени ваҳима боса бошлади. Қаердан тўпланган булар?.. Орада жуда хунуқлари, «кўр ва қалтироқлари ҳам бор эди. Мен емон тушлар кўра бошладим. Бир куни кечаси босиқириб қичкириб юборибман. Қарасам, болалар ҳаммаси уйғониб мени ўраб ўтиришибди. Бу энг даҳшатли тушдан ҳам қўрқинчлироқ эди: бари тунги кўйлақда, бирининг суюги туртиб чиққан, бирининг оёғи иналвираб эшилиб кетган, бириининг қалтироғи тутиб, оғзидан кўпик оқиб турибди. Ҳаммаси менга қарайди; менга раҳмлари келиб қарашаяпти шекилли-ю, юрагимни совуқ ваҳима чангаллаб, бурчакка тисарилдим.

— Сизлар... кимсизлар? Қаёқдан тўйлангансизлар?— дедим тилим зўрға айланиб. Улар индашмади. «Соғ экан» деб қаноат ҳосил қилишди чоғи, жой-жойларига тарқаб кетишди.

Шундан кейин кечалари сира ухлай олмайдиган бўлдим. Ателье муюлишида қўлтиқтаёғимга суюниб кундузлари сал мизғиб оламаи. Шу сабабдан ҳам баъзи кунлари қалпоқ тўлмайдиغان бўлиб қолди. Мсьенинг жуда даҳшатли махлуқ эканини ана шунда билдим.

Қани нулининг қолгани? — деди у кечкурун. У йиққан нулимизини ўз хонасида, ёлғиз ўзи санаб олар эди. Бу хонага бошқа вақтда бизнинг киришга ҳаққимиз йўқ. Бу хона ҳам бизникидай зах, қоронғи-ю, лекин кичикроқ. Мсье унда ўзи турадимми-йўқми, билмадик; аммо нулини қабул қилиш вақтида доим шу ерда ҳозир эди.

— Қолгани қани дейман, итвачча!— гақроқлади мсье, кўзларига қон қуюлиб кетди. Қаёқдандир, ўтирган креслосининг ёнидан бир ёғоч асбоб олиб, майиб оёғимни исканжага олди. Бунинг шундай тез қилдики, мен пайқамай ҳам қолдим.

Айт!— деди тиш орасидан вишиллаб. Оғрик юрагимга бориб санчилди. Бу шундай оғрик эдики, бир зумда бадаим киров босгаидай шаррос сўв бўлди. Кейин бирдан оғрик битди-ю, мени шундай дахшат чулғадики, бу оғрик яна такрорланса, албатта ўлишими бўйимга олиб қўйдим. Муюлинда кўзим илиниб қолганини айтиб икром бўлдим ва мсьенинг кўзидан тушуидимки, эди ундай мизғиш менинг ажалим билан тенг экан.

Лекин, кечалари барибир уйқу йўқ эди. Еғочдай қотиб ётгаим-ётган. Бир куни ярим тунда гўдак боланинг инграши кулоғимга чалинди. Жиини бўлиб қолдимми, деб ўйладим. Уша инграш бир неча марта такрорланди. Эди мен бу тунги дахшатли чинкирокнинг ғойибдан қулоққа чалинаётган товуш эканлигига шубҳа қила бошладим. Чунки ақлим жойида эди, касал эмасман.

Шу хилда кунлар ўта берди. Бизнинг тўдамизга янги майиблар кўшилди. Биз шаҳарнинг кўча, майдон ва маҳаллаларини аниқ режа билан бўлишиб олган эдик. Менга бунга ҳалиги оғзи кўпикланадиган, тутқаноқли бола тушунтирди. Мсье шундай кучли, обрўли, бадавлат одам эканки, шаҳарда биздан бошқа ҳамма тиланчиларнинг уруғини қуритибди. Бутун шаҳар бизники. Майиб тиланчи шерикларимнинг баъзилари бу билан фахрланар эди. Улар орасида мсьенинг содиқ айғоқчилари ҳам йўқ эмас эди. Фақат тутқаноқли бола билан мен бир-биримизнинг кўнглимиздагини кўз қарашимиздан тушуниб, бу фожиали тубанлик фабрикасига, унинг дахшатли хўжайинига зимдан нафрат сақлаб юрардик. Лекин биз ҳам ичимиздагини бир-биримизга очик айтишга журъат қилолганимиз йўқ.

Бир куни кечаси ҳалиги аччиқ инграш яна эшитилди. Мен чидай олмай ўрнимдан туриб, алаинглай бошладим. Шуида тутқаноқли боланинг ҳўл, ёпишқоқ кўли елкамдан босди. Ундан қўлаиса тер ҳиди гуиллаб турарди. Етдим. Нима бу?— деб ничирладим, унга товуш чиққан эшикни имлаб.

Мсье майиб тайёрлайти...— деди у ҳам ничирлаб ва дарров қўли билан оғзимни тўсди. Қичкириб юборади деб ўйлади некилли. Менинг миям шол бўлиб қолди. Тилим шишиб кетаётгандай эди. Шеригим аҳволимни сезиб, нам бармоқлари билан кўлимни ушлади. «Ўзингни бос, эсингни йиғ» демоқчи булди чамамда. Анчадан кейин ничирлаб огоҳлантирди:

— Қочишини каллаишдан чиқариб ташла. Қаерда бўлсанг ҳам йўқ қилдирадн. Сендақалар бўлган...

Лекни мен ўлимдан кўркмасдим. Мен ўша кечасидаги инграшининг такрорлаишишдан кўрқардим, холос. Ахир бир-ров, сонна-соғ гўдакни олиб келиб, ёнгннангда, оёғини, ё кўлини синдирса, искаижада мажақласа, бунга тирик одам кулоқ солиб ёта оладими, товариш, ўзингиз айтннг...

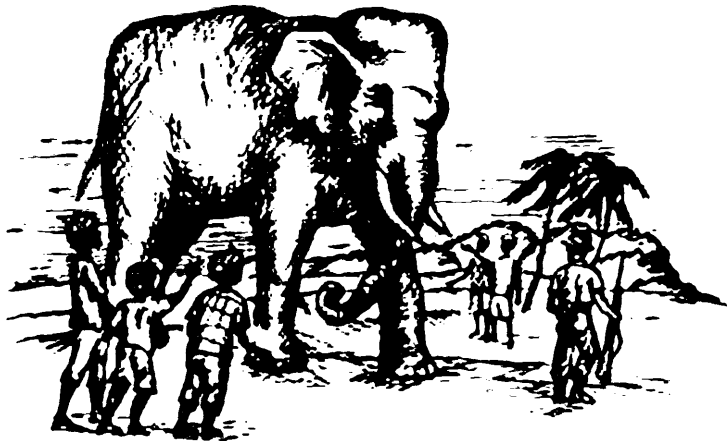
Абу-Диб аллақандай бўлиб, кўкариб кетди. Қўлидаги бамбук хасса кирсиллаб, дарз кетди. Лаби титраб, юзининг аллақаерида томир тортишди. Мен уни ортик гапир-ишга ундай олмадим. Унинг бу дўзахдан қандай қочиб қутулганини жуда билгим келдию сўрай олмадим. Чунки «Товариш», деб менга караганида кўзида шундай ғусса, алам, ёлвориш ва умид чакнаб кетдики, унга яна гапир дейиш одобсизлик бўларди. Ҳозир унга сукут зарур эди...

Иккинчи куни ҳам уни ўша паришон ҳолда учратдим. Кечаси билан ухламаганга ўхшайди. Мен унинг мсье Деладъега дуч келишига сабаб булгаимга иушаймон қилдим. Чунки унинг унутаёзган болалик дахшатлари қайта ёдига тушди. Менга шундай туюлдики, бундан кейин у буни сира кўз олдидан кетказа олмайди, бу хотиралар унинг чуваккина вужудини бир умр кийнайди.

— Ўша,— деди у ишонч билан,— энди мен сизга айтаман. Айтмасам кўиғлим бўшамайдиганга ўхшайди. Уша, мсье Деладъе. Энди у хар чулоқни, хар майибни кўрганида шундай мурда сингари оқарса керак. Мактабга хайр-эхсон қилишн эса қариганда ўзининг виждон азобидан қутулиш учун чора қидириши. Бу дунёда гўдаклар жони, гўдаклар азоби эвазига роҳат кўриб, энди у дунёда ҳам гўдаклар дуоси эвазига руҳини пок қилмоқчи. Гўрга кўзи етганда у дунёлигининг ғамини еяпти...

Мен қора суртюк, оқ ёқа, ялтироқ шайтон тери қопланган цилиндрни, самога беозор тикилган савобталаб руҳоний башарани кўз олдимга келтирдим.

Дахшатли махлук...

РОГ ЭЛЕФАНТ

Бу кичкина серкүөш оролда, энг чиройли томошалар Будда байрамларида бўлади. Шулардан бири кун қадимий маросим — «перахера» яъни филлар намойишидир. Бу томоша олти кеча давом этади. Биз байрамнинг энг тантанали, сўнгги кечасига дуч келдик. Бугун бош фил Будда Тиши эхромидан олтин кўтнчада мукаддас буюмлар олиб чиқади, бугун намойишга беш эхромнинг ҳамма филлари катнашади.

Мени қизиқтирган нарса аввало шу эдики, намойишчилар ичида болаларининг хомийси ҳисобланган Питти эхромининг филлари ҳам бор экан. Уларнинг бошида, йилт-йилт этган қора фил хартумида, худди креслодагидай, оёқларини осилтириб ўтирган 20 ёшлар чамасидаги қонқора, чайир йигит илжайиб чиқди:

— Элефант-Ража, махоут-Жайя! — деб эълон қилишди. Элефант фил дегани, «Ража» унинг лақаби. Махоут филнинг дегани, Жайя ўша филбон йигитнинг оти. Иккаласининг ҳам исми ёдимда қолди.

Оқшом ҳавоси сал намиққан бахмал сингари майин Терамида оқ фонарлар ёнди, банан дарахтининг ширали барглари йилтиллайди. Ҳавода троник боғлар ҳиди анқиган. Шаҳарининг мана шу катта майдонидан бўлак ҳамма кўча-

лари бекик, бутун аҳоли шу ерда. Ҳатто узок кишлоқлардан ҳам келишган. Мана, чап ёнимизда сингалезлар ўтирибди. Сингал — шерзод дегани. Шерзод деганимча бор: бари бакуват, новча, мумдай кора узун сочлари соқолига қўшиб ўрилган, оғзида катта сигара, юбка кийган, оёғида сандал. (Мен кўнглимга тугиб қўйдим: кийимига караганда Жайя ҳам шерзодлардан эди, чамамда). Ўнг қўлимизда бир гурӯҳ тамиллар — ҳаммаси бетель барги чайнаб ўтирибди, олдимизда — сариғ сарига ўранган такир бошли будда монахлари.

Тинч. Яқиндагша океан тўлкиларининг шовуллагани эшитилди. Узоқда. Ливания тоғларининг қорамтил-яшил ёнбағирларида қуёшнинг сўнги нурлари сўнмоқда.

Бирдан юзлаб ноғоралар уввос солиб гумбурлаб берди. Уларнинг тордай позик янграгани ҳам, гўдакдай йиғлайдигани ҳам, тўп сингари портлайдиганлари ҳам бор. Намойиш бошлади. Йўлнинг икки четида ўн миғлаб одамлар девордай тик турибди. Заррин укалар, ранг-баранг ноиуқлар билан безанган юзга яқин фил гулдирос қийқирик остида салмоқ билан кадам тапшаркан, оёқ остимизда ер сал чайқалгандай бўларди.

Цейлонликлар филни мукаддас деб биладилар, уларнинг бесўйақай қилиқларини ҳеч вақт зерикмай, худди болалар сингари, беҳад кизикиш билан томоша қиладилар, уларни эҳтиром билан «Оли» деб атайдилар. «Оли» — сингалез тилида улуғвор деган сўз. Цейлон филлари ҳинди зотидан бўлиб, урғочилари уч метрдан баланд, оғирлиги эса камида уч тонна бўлади.

«Перахера» давом этмоқда. Ҳамманинг диққати Ража билан Жайяда. Бу иккала шўх навқирон ақлга сиғмайдиган қилиқлари билан бутун майдонни ҳайратда қолдирган эди. Жайя гоҳо қувирдай тик хартум учида боши билан тикка туради, гоҳо боши билан ярим гавдасини Ражанинг оғзига текиб, оёқларини силкитади. Унинг ҳуяларини маъқуллаб янграган қийқириклар осмонни тутати.

Намойишдан кейин тоғ отарда Коломбо ҳайвонот боғида фил рақси кўрсатилди. Мен Ражадан кўз олмас эдим. У ўз хўжайинининг кўз қарашипингига эмас, дилидагини ҳам тушунар эди назаримда. Уларнинг рақс вақтидаги ҳаракатлари шу қадар уйғун, вазндор эдики, буни чинакам санъат дейиш мумкин. Филнинг бу қадар ақли, ювош, одамхун бўлишини илғари билмас эканман.

Ража билан Жайя танаффус қилган вақтларида ҳам

мен бошқа филларнинг рақсии қўйиб, шуларга қарардим. Ҳар танаффусда Жайяни одамлар қуршаб олишар, «чинакам тирик одамми?» дегандай разм солиб томоша қилишар эди.

Охири танаффусда унинг олдига пўкак қалпоқ кийган, новча одам илжайиб келди. У «оқ»лардаи эди, инглиз бўлса керак, ўзи ҳам оқ кийинган, елкасида брезент ғилофга солинган калтагина милтиқ осиглиқ. У Жайяга ниманидир жиддий уқтирди, меи унинг «махоут! махоут!» деганини эшитдим, холос. Жайя унинг гапига «йўқ» деди шекилли, бош чайқади. Новча ҳам уига сари қизишиб гапираверди. Жайянинг бирон терс гапидан хафа — бўлдими. Йигитнинг ёқасига қўл узатди. Йигит силгаб гаплади.

Шу вақт... Ҳаммаси бир лаҳзали бўлди. Мен буниёқ қандай юз берганини аниқ кўролмай ҳам қолдим. Фақат шунга ийқадим: ҳалиги «ақлли», «юввош», «одамоҳун» Ража милтиқли одамни хартумига ўраб, Жайянинг ёнидан, ердан азод юлиб олди-ю, силтаб туриб шундай отдики, новча одам терак бўйи осмонга учиб, майдоннинг аллақайси бир ерига, ваҳимада ҳар ёққа тиркираган одамларнинг бошига тинирчилаганча, гурс этиб тушди. У янчилдими, омади келиб қулайроқ тушдими, унисини билолмадим: оломон саросимада бир-бирини босиб, қий-чув билан майдондан чеқина бошлаган эди.

— Амок! Амок! — деб кичкиришди. Бу сўзи биламан: «қутирди» дегани. Мени ҳам ваҳима босди. Фил қутирса катта фожиа бўлиши ҳеч гаи эмас.

Ҳақиқатан ҳам, Ража ўртада якка ўзи қолган эди, унинг ёнига ҳеч ким боролмаяйти. Ҳамма махоутларнинг қўлида андуса деган асбоб — темир санчки. Кўзлари ўтдай ёнарди, Ражанинг атрофини филлар билан ўрай бошлашди.

Одамга ҳужум қилган фил, одат бўйича, ўлимга ҳукм этилади. Ўлдириш учун эса, филни фақат филлар билан қуршаб, кишанлаб йиқитиш керак.

Эсини зурга йиғиб олган Жайя одамларнинг иниятини энди тушунди шекилли, қаёқдандир отилиб майдонга чиқди-ю, югуриб бориб Ражанинг хартумини қучоқлади. Хартум осмонга кўтарилди. Жайя эса... ўйин кўрсата бошлади. Ражанинг рақси боягидан ҳам вазндор, кўз карашлари боягидан ҳам ақлли эди...

Лекин энди томошабинлар қайтиб келишга ҳайиқишарди: новчани замбилга солиб олиб кетишди. Ўликмиди, тирикмиди — билмадим.

Мени кизиктирган нарса бошқа эди. Нима учун Ража шунча одам ичида келиб-келиб ҳалиги новчани танлаб иргитди. Бунинг бир сири бор. Буни Жайя албатта билса керак. Агар ҳалиги иовча ўлиб-иетиб қолиб, Кайяни камокка олишмаса, эрта-индин албатта тониб ганлашамап.

* * *

Жайяни тондим. Унинг иши судда экан. Таъби хира, унча-мунча гап кўнглига сиғмасди.

— У новча ким ўзи, сизга нима деб тикнлинч қилди? деб сўрадим мен.

У — мудадал. Фил жаллоби, — деб тушунтирди Жайя, — фил гавдасининг ҳар газига 50 рупий берармиш. Кейин икки баравар қимматга сотади. Уста махоут ҳам керак экан унга. Ражани ўзим билан бирга сотиб оломқчи.

— Наҳотки. Ража бу сўхбатишгизни тушунган бўлса?

— Йўғ-э, — деди Жайя юзининг ярми билангина маънос жилмайиб. — Милтиғи бошини еди. Байрамга ҳам милтик осиб келадими...

— Милтиқ?

— Ража унинг милтигини кўриб шундай қилди. Сиз тушуимайсиз. фил жуда каттик кек сақлайдиган хайвои бўлади. Ража милтиқли кишидан ўч олади...

Ҳозир кўнглига ҳеч нарса сиғмаса ҳам, гап Ража ҳақида бўлгани учун Жайя воқеани батафсил гапириб берди.

* * *

Жайя Гал-оя воҳасида, атрофи жунгли ва ажойиб шар-шаралар билан ўралган қишлоқда турарди. Бу ерларнинг табиатини, одамларини кўргани жуда кўп сайёҳлар келишар. баъзилари «али-хакка! али-хакка!» деб фил тиши кидириб юришар. «паппиканлар» — фил овчилари эса ўрмонларни ёндириб кетишар эди.

«Уайла Лайф Депертамент» («Ёввойи ҳаёт идораси») деган жамият жунгли ва ундаги ноёб ҳайвонларни, айниқса, филларни «оқ» соҳибларнинг ваҳший қирғинидан сақлаш а ҳаракат қилар эди. Жайянинг дадаси ҳам шу жамиятга аъзо бўлиб, паниккашларни жуда ёмон кўрарди. 10 йил ичида орада 5500 фил қирилиб кетгани, ҳозир Цейлонда фақат икки мингга яқин фил қолгани ҳақида ғазаб билан гапириб юрарди. Гал-ояга келган ҳар бир евроналик сайёҳ унинг кўзига паниккан бўлиб кўринар эди.

Қишлоқ яқинида терак бўйи қоядан отилиб тушадиган шаршара бўларди. Унинг сув тўзонида жилваланадиган яшил малакни томони қилгани, сувдан тоғиб кўргани дуённинг ҳамма томонидан одамлар келишарди. Қишлоқ болалари бир одат чиқаришган: сайёҳлар шаршаранинг тинган жойига танга таишлашади-да, қишлоқ болалари қоя тепасидан шўнғиб, тангани тоғиб чиқишади. Тоғани ўзига, Жажжигина, чайир, қои-қора Жайя бундай шўнғувчиларнинг энг довураги эди. Бу ўйин бориб-бориб жуда қалтис қиморга айланди. Ўтқир ҳиссиётларни севадиган танти келгиндилар, болаларга ярим долларлик тангани кўрсатиб, ўтғиз-қирқ метрли қоянинг энг баланд чўққисига имо қилишади. Бунга ҳамма ҳам журъат қилолмайди, албатта. Лекин Жайя бир куни сариғ бир илғизга «хўп» деди. Қоянинг учига чиқди. Шундай ҳам кичкина, қора гавдаси настан нўхатдайгина бўлиб кўринарди. Сариғ жаноб қўлидаги тангани йилтилатиб, илжайр, юраги ҳовлиқиб, бутун вужуди билан ажойиб томошани кўришга ошиқарди. Болалар уни қуршаб олишди. Тикроқлари ваҳимага тушиб, Жайяга имо-ишора қилар, қичқирар эди: «Аҳмоқ бўлма, қайт, парча-парча бўлиб кетасан!» Баъзилари йиғлағудай бўлиб, Сариғнинг қўлига осилар, ёлвориб кўзига тикиларди. Лекин Сариғ иарво қилмади.

Бирдан «Жайя!» деган даҳшатли, аччиқ товуш эшитилди. Сариғнинг қўлидан тангаси учиб, ўзи тошга гурсиллаб йнқилди.

— Жайя, қайт! — яна янгради ҳалиги товуш.

Бу Жайянинг дадаси эди. Жон аччиғи ва кўркувдан Сариғни бир уриб йикитган ҳам ўша экан.

Жайя қайтиб тушди. Отаси унинг қулоғидан чўзғилаб, қишлоққа олиб кетди. Болалар ҳам унинг ўз исонлик кадрига ич-ичидан йиғлаётганини тушуниб, индамай унинг орқасидан эргашиб, қишлоқ томон юришарди. Сариғ ва унинг йилтироқ тангаси туирокка қоринганча ерда ётарди.

«Қора» одам «оқ» жанобга мушт кўтарди. У йилларда бу жуда даҳшатли воқеа эди. Жайянинг отасини иккинчи кунидеъ авахтага олиб кетишди.

Бир йил ўтди, икки йил ўтди — Жайянинг отаси қайтиб келмади. Жайя етим бўлиб қолди. Катталар унинг бошини силашдан ҳайиқнишарди. Болаларнинг ҳам қўилари у билан ўйнамай қўйишди: жиноятчининг ўғли...

Жайяга энди ҳеч ким ва ҳеч иарса керак эмас. Дадаси бўлмагандан кейин, унга ким тасалли бера оларди. Шундай

деб ўйларди-ю, лекин ўзининг кўйгидагиини тушуна оладиган бирон қадрдон дўст изларди. Узоқ шаршаларга борар, жунгли сўкмоқларига ёлғиз кириб кетар. бошини эгиб кезгани-кезган эди.

Бу сўкмоқлар ўша папикканлар юрадиган сўкмоқлар. У виждонсизлар чоҳ қазиб, ўт ёкиб, зиг ваҳший усуллар билан филнинг болаларини чирқиратиб туттишадн. Кейин уларни катта қилиб, ўргатиб. 7—10 минг рупийга мудалларга сотишади. Ёки ўлдириб тишини, суягини, қилини иуллашади.

Бир куни Жайя филларнинг сув ичадиган жойида, кичкинагина қирғоғида паникканларни кўриб қолди. Уларнинг қўлида арқои, заижир, милтик, андуса, машғал... Улар шабаданн орқа қилиб, филлар тўдасига аста яқинлашишиди. Филлар яхши эшитади, хидни ҳам яхши сезишади-ю, лекин кўзлари узоқдан яхши кўрмайди. Овчилардан бири мушукдай сездирмасдан келиб, фил боласининг оёғига кишан солди. Кишаннинг заижирни катта дарахтга боғлаиған эди. Овчилар ўқ отиб шовқин-сурон кўтаришиди. Пода саросимага тушиб қоча бошлади. Кишандаги бечора жон-жаҳди билан ер тепиб, бўкириб, оғзидан кўпик сочиб типирчилади-ю, ўрнидан жиллолмади. Унинг дахшатли йиғисига чидолмай она фил орқага қайтди. Бошқа филлар қочса ҳам, бу хавф-хатарга қарамай, боласининг ёнига бориб турди. Ҳамма нарсани емира оларлик кучи бўлса ҳам, гўдакни қутқазишга ақли етмасди, лекин унинг оналик иштишти ўлим дахнатидаи кучли чиқди. Овчилар ўз ўлжаларига яқинлашиш иложиини тополмай, она филии мўлжаллаб ўқ ота бошладилар. Ҳар ўқ товуши чиққанда бу азамат гавданнинг қаеридир диркиллар, лекни жаз-жаз теккан ўқ уни ўрнидан кимирлатолмас эди. Ўнта ўқ чиқди, ўн бешта, ўн саккизта. Ахийри она филиинг азим гавдаси гурс этиб ағдарилди. Шунда ҳам боласининг устига тушмаслик учун, сўнгги дармони билан бошини буриб, четроққа қулади, кишаннинг занжири боғлаиған кокос ёнғоғи фил гавдасининг оғирлигидан томири билан қўпорилиб, ёнбошлаб қолди.

Бу вақт чақалақда писиб ётган Жайя фил боласининг лорс-лорс югуриб ёнидан ўтиб кетганини кўрди. Унинг юраги ўйнаб кетди: «Қутулибди!»

Жайя сўкмоққа чиқиб, занжир шилдираган томонга қараб чопди. Бир неча чақирим фил боласи билан қора-қора югургач, милтиқли йиртқишларнинг алданганини

кўз олдига келтириб, кулиб юборди. Қонли кўзларини ўйнатиб, ҳаисираб келнадики, ўлжа йўқ. Ажаб бўлди!..

Жайя фил боласи тўхтаган жойга аста, яширинмасдан, кулиб, мулойим тикилиб борди. Филча ҳам унга қайрилиб бир қаради-ю, тураверди. Жайя униинг хартумидан кучоклаб пенионасини силаб қўйди. Филча ҳали ҳеч нарса ни тушу-майдиған гўдақ эди. Лекин Жайя униинг кўз қарашларини ўзича тушуиди: у ҳам етим, униинг ҳам оиасини милтиқли соҳиблар ўлдиришди...

Жайя униинг кишан ботған йўғои оёқларини сийпади. Ўзича у билан гаплаиди.

Лекин эди нима қилиш керак? Филча ҳам кетмаянти. Жайяниинг ҳам кетгиси келмайди. Ташлаб кетса ҳалиги наиикканлар уни албатта қидириб топади.

Жайя уни кишлоққа бошлаб келди. Кечаси эди. Хартумини олдинги оёғига тиркаб, орқа оёғидан хурмога боғлаб қўйди. Кокос ёнғоғининг иўстлоғи билан бўйинларини қашлади, ёввойи олма билан боқиб, тиийқ сув ичирди, устидан пақирлаб сув сочди. Фил ҳаммадан ҳам сувни яхши куради. Сув берган одамга дарров илашади.

Жайя кечаси билан ўйлаб филчага от тонди: «Ража». Отини айтиб қақириниш — филга биринчи буйруқ. Махотлар фил билан гаплашадиган юзлаб сўзии билишади. Буларниинг ҳаммаси буйруқ. Жайя «кина, дамэ»дан бошлади. Бу тиз чўк дегани. Кейини «удун дэри»ни ўргатди. Ёу — хартумининг кўтар дегани. Икки хафтадан кейини Жайя Ражаниинг елкасига миийиб ўтирадиған бўлди. Буининг учун «нуру била» деса бас, Ража ўз хартуми билан ёрдамлашиб чиқариб қўяди.

Жайя билан Ража олти ой деганда киёматлик дўст бўлиб кетишди.

Ража ўсди, Жайя ҳақиқий махоут бўлиб олди. У энди филниинг тўқсон тўққиз «нила»сини билади. Нила — филиинг гавдасидаги ҳар хил сезги нуқталари экан. Уларни билган одам андуса ёрдами билан филни ҳар қандай ишга сола олади, дейишади. Дарвоқе, Жайя андуса ҳам ишлатмайди. Ража жуда гаига тушунадиган фил чиқди. «Пуру» деса пешонаси билан деворни, дарахтни йикитади, «дэри» деса юк кўтаради. Жайя билан Ража эди ҳамма ишини қилишлари мумкин. Улар оғир меҳнат қилишса кунинга 100—150 рупий ишлашса бўлади. Лекин Жайя кўпам оғир иш қилдиргиси келмайди, рўзғорни тебратса бўлгани. У Ражани санъат-

га, рақсга, ҳар хил фокусларга ўргатади. Будда байрамларида томошалар кўрсатадиган бўлди.

Ража ҳамма иарсага гез ўрганарди. Балки бошқа одамга қулоқ солмас эди-ю, лекин Жайя нима деса шуии қиларди. Фил яхшилиқни билади. Лекии ёмоилиқни ҳам ҳеч қачон эсидаи чиқармайди. Жайя бир нарсани аллақачондан бери найқаб юрибди: Ража милтиқ кўрса, безовта бўла бошлайди, кўзларида ўша жунглидаги сингари ёввойилиқ пайдо бўлади. Жайя сииамоқ учун ўз елкасига таёқ осиб кўрди, ўшанда ҳам иғуии сезди. Бу ҳол махоутни доим безовта қилиб юрар эди. Ахийри келиб, неча йиллар ўтгандан кейии, мана ўтган куни...

Новча киши касалхонада ётганмиш, Жайяни суд қилишади. Агар иовча ўлиб қолса, жазо оғир бўлади. Ражани ҳам «амок» деб, ўлимга ҳукм қилишади.

Мен Жайяга маслаҳат бердим:

— Судда мана шуларнинг барини бошдан-оёқ хикоя қилиб бериш керак.

— Ёрдами тегармикин?

— Ёрдам беради. Бир неча йиллар аввал балки, ёрдам бермасди, лекии энди ёрдам беради, --- дедим.

Кетадиған куним Жайя билаи хайрлашгани бордим.

Ҳақиқатан ҳам, маслаҳатим Жайянинг ўзигағииа эмас, Ражага ҳам ёрдам қилибди. Суд Ражани «амок» эмас, балки «Рог элефант» деб тан олибди. Рог элефант дегани — қасоскор фил дегани.

ЖАНУБИЙ Италия ниҳоятда чиройли жой.
Субтропик боғлар тўрт фасл давомида гуркираб, минглаб ётади. Бу ернинг гўзал табиаги катта расом ва ёзувчиларнинг диққатини тортиб келган. Сорренто ва Каири боғларини севикли ёзувчимиз Алексей Максимович ҳам жуда яхши кўрарди. У бу ерда бир неча йиллаб дам олган, бу ерга, Горькийнинг ёнига Владимир Ильич ҳам келиб кетган.

Бу ерларни томоша қилгани ҳозир ҳам жаҳоннинг узок-узок жойларидан минглаб сайёҳлар келиб туради.

Бу ернинг болалари, табиатнинг гўзаллигиданми, инқилиб, жуда ашулачи бўлишар экан. Улар кўчаларда физиллаб юриб газета ёки нота сотганда ҳам, боғ мўюлишларида қийқириб каштан ёки кактус сотганда ҳам нуқул ашула айтадилар. Меваларини ашула айтиб мактайдилар. Харидор билан савдолашиб туриб ҳам, катталар сингари биронта гўзал итальян ашуласини хиргойи қиладилар. Мана шунинг учун ҳам улар билаи бириасда танишиб кетиш мумкин.

Мен кактус олаётиб, бир боғбои бола билан танишиб қолдим. Бу ҳам ашула воситаси билан бўлди. Бола торозининг ласангисни тўғрилаётиб, «Санта-Лючия»ни куйлай бошлади. Бу ашулани мен илгаридан яхши кўрардим, беихтиёр жўр бўлиб ғўнғиллай бошлабман:

*О Неапол, ажоиб улка
Зангор осмонинг кулиб боқади.
Тонгда менинг энгил қашигим
Тўлқинлар оралаб оқади,
Санта-Лючия, Санта-Лючия!..*

Шундай қилиб танишиб олдик. Унинг оти Пьетро, ёши 12 да экан. Торгина шими кактус ширасидан йилтиллаб кетган, жингалак сочларига оппоқ гулбарглар қўнган. Жуда кўн нарсани биладиган дадил болага ўхшарди. Негадир хавасим келиб кетди унга.

— Сен жуда бахтлисан, Пьетро! — дедим.

Нега? — деди у хайрон бўлиб.

Мен атрофга қарардим.

— Шунча ажойиб нарсалар... Ёнгинаигда. Буларни кўриш учун одамлар не-не узок юртлардан атайлаб кела дилар. Маиа, мен... 23 кун йўл босиб, ўн минг миль ердап келдим. Сен эса бу ажойиботларни истаган вақтингда кўра оласан.

Пьетро гаһимга унча тушуимади шекилли. Менга яна хайрон бўлиб қаради.

— Қайси ажойиботларни?

— Мана. рўнарангда Везувий. Бизда бу ёнартоғ ҳақида ажойиб афсоналар бор. Бу ёғингда эса машҳур Помпей. Яқиндагина ер тағидан кавлаб топилган бу қадимий шаҳарни узок вақт яйраб томоша қилиш сенинг учун бахт эмасми? Ана гўзал Капри кўриниб турибди. Ундаги «Зумрад чашма» бутун дунёдаги ҳамма сайёҳларнинг тилида достои. Мен кеча бу чашманинг зумрад сувидап ярим соатгача кўз узолмадим. Қандай ажойиб. табиатнинг бундай мўъжизаси бошқа ҳеч қаерда йўқ!

Жуда чиройлими?! — деди Пьетро кўзларини катта очиб.

Унинг саволидап хайрон бўлдим, итальян боласи ўзининг ёнгипасидаги зумрад чашманинг гўзаллигини менап сўраяшти.

— Сенингча-чи, чиройли эмасми?

Пьетро гаһимин бош эғди.

— Мен... кўрган эмасман... Мен Везувийни ҳам, Помпейни ҳам, Каприни ҳам кўрган эмасман. Вулар ҳаммаси пуллик, бунга кўп пул керак. Менинг бўлса иулим йўқ.

Мен лабимни тишлаб, хижолат бўлиб қолдим. Чипдан ҳам, биз кўрган ажойиботларининг ҳаммаси пулдор шахслар томоидап эгалланган, улар бу нарсаларни кўргани келган сайёҳлардан катта пул ишлаб ётардилар. Масалап, табиатнинг ажойиб мўъжизаси бўлган «Зумрад булок» бир бадавлат хонимга қарашли экан, у булокнинг дарвозаси олдига ўзининг кассасини очиб қўйиб, истаган баҳосида билет соттиради.

Мен буларни эиди эсладим, кичкина Пьетронп юнатмоқчи бўлиб, маслаҳат бердим:

— Сен Помпей билан «Зумрад булок»ни албатта кўришинг керак. Ҳатто билети жуда қиммат бўлса ҳам... маиа, кактуснинг пулидан ҳар куни жиндак олиб қўйсанг, бирор ойда битта билетлик тўшланиб қолади.

— Мен ҳали ҳам шуидай қиялман, — деди Пьетро. Мен унинг кўшини кўрган иишиқ бола эканига тобора ишон

моқда эдим. — Лекин бу иулни томошага зое қилмайман. Уни мен дадамни кўрин учун тўилаяинмай. Помнейни кўрмасам ҳеч нарса бўлмайди, лекин дадамни кўрмасам орик-лаб кетаман. оймн шунақа дедилар.

Дадаиғ қарда, уни кўриш учун нул керакми? — дедим яна ҳайратда қолиб.

Дадам Соррентода, кемачи бўлиб ишлайди.

Ха, Сорренто мана-ку! Ўн беиш чакирим келмайди. Мана, катта йўл, чопқиллаб борсанг бир соатда етасан.

Сорренто йўли пуллик-да. Бу йўл бировиики ахир, нул тўламасдан юриб бўлармиди?

Ажабо! Бошимга минг хил савол келди. Йўл бировиики? Кенг даладан ўтган катта йўлдан мана шу бола жажжигина ялаиғ оёқлари билан ғириллаб бориб, меҳрибон дадасини бир кўриб келса, йўлининг харсанглари ёрилиб қолармикин-а?

Пьетронинг калласига бу саволлар келмайди. У кўз очиб шу тартибни кўрган. Кўиикиб қолган, тартиб иғиудай бўлиши керак деб ўйлайди. Аммо бу тартиблар меинг ақлимга сиғмади. Дала йўлини «меиики» деб эгаллаб йўловчиини тўсиб пул олса, табиий бўлоқии «меиики» деб эгаллаб, эшигига соқчи қўйиб билет соттирса, қадим шаҳар вайронасини «меиики» деб эгаллаб, дарвоза тагида сайёҳларнинг пулини шилса — ахир бу шахсларнинг бу табиий бойликларга меҳнаги сингган эмас-ку! Нега бу шахслар Сорренто қирғоқларига мухташам виллалар куриб, меҳнатсиз текии пулга қутириб ётадилар-у, нега эртадан кечгача меҳнат қиладиган кичкина боғбон Пьетро ўз дадасининг дийдорини пулсиз кўра олмайди! У аравачада кактус олиб бориб сотганда боришда ҳам, қайтишда ҳам «йўл пули» тўлаши керак, «йўл билети» эса шунча қимматки, Пьетронинг аравачасига сиққан мева пули бунга етмайди. Ахир у мевани осонлик билан етиштиргайми? Уларнинг кишлоғини бир вақтлар Везувийнинг ўтли лаваси ювиб кетган эди. Лава оққан жойда ўн йилгача ўт ўсмайди, шуининг учуи Пьетро ўз онаси билан денгиз қирғоғидан саватда янги тупроқ ташиб келиб, боғ ўстирди. Лекин шунча заҳмат билан ўсган мева пули Пьетрога ўз ватанидаги Помней ёки Каири ажойиботларини кўриш учунгиия эмас, балки отасини кўриб келиш учун ҳам етмайди. «Сен бахтлисан, Пьетро», деганим ўйламасдан айтилган бўлиб чиқди.

Мен уни жуда ҳам мунғайтирмаслик учун ганни бошка ёкка бурдим.

- Родарини биласанми, Пьетро?
— Бўлмаса-чи! — деди Пьетро ва шариллатиб шеър ўқиб кетди:

*Президентнинг урнига президент қилиб,
Мени талқлар саилаб қушишса агар.
Ҳар шаҳарда буируғим турар осилиб.
Энг қатъий буируқ каби езилиб дангал,*

§ 1.

*Болалар президент буируғи билан
Езда шаҳарда туриши қилинади ман.*

§ 2.

*Езда ҳамма болалар денгизда булар,
Харажатларни эса ҳукумат тўлар.*

§ 3.

*Параграф учинчи — буируқ шу дея,
Болаларга Альп тоғи қилинар ҳадя.*

Хулоса:

*Кимки буируқни ижро этмаса, унга —
Хавф туғилар, ҳаидалар қамоқ, сургунга!*

— Кўрдингизми, — деди Пьетро шеърни ўқиб бўлиб. — бизнинг турмушимиз яхши бўлади, албатта яхши бўлади! Чунки Родаридек ақли одамлар ҳам шу фикрда.

ҚАНОТИ СИНГАН ОРЗУ

Т ҰРТ мотор — ҳар бири уч минг от кучига эга бўлган тўрт мотор бирин-кетини ҳаракатга кириб, паға-паға кўк тутун пуркаб, бизни осмонга олиб чиқиб кетди. Уfq доираси бирдан чекиниб, узоқ-узоқларга кетиб қолди. Пастда, заправка майдонидан қизил цистерналарни судраб, компрессорини олдига солиб кетаётган трактор худди чумолидек бўлиб кўринарди.

Сайгои аэродроми кўм-кўк парда остида қолди, биз Токиога қараб йўл олдик. Оппок момиқ тўшалган чексиз сахро юзи гоҳ-гоҳ ўпирилиб, тубсиз зангор қудуқлар кўринар: биз дарров океанга чиқиб кетган эдик.

Мен, худди кўзойнакнинг бир налласидай налстмасс гардишли деразанинг илак нардасини суриб кўйиб, булутларнинг ранго-ранг товлаишинин томоша қилдим. Баъзан, ойдинга чиқиб қолганимизда, ботаётган куёшининг оловли гардиши океанининг бир чеккасини ёндираётгандай кўринар, у ғойиб бўлганда эса булутлар теласидаги чексиз қороиғиликнинг сирли даҳшати юракка совуқ кўрқув солар эди.

Деразадан кўзини олдим. Ичкари ёруғ, иссиқ, қаердандир сирень ҳиди келиб кетди, йўловчилар бемалол ечиниб ўтириб, баҳс, суҳбат бошлашган: кимдир чекар, кимдир кулар, кимдир боласини эркалатарди... Худди уйдагидай.

Рўнарамдаги креслода сукура гуллик калтагина кўйлак кийган япон қизи чиройли болдирини кўз-кўз қилгандай, оёқларини бир-бирининг устига ташлаб, жилмайиб ўтирар эди. У эндиғина ўн бешга тўлган бўлса эҳтимол, лекин етук қизнинг ҳусни бор эди исгарасида. Мен унга узоқроқ қараб қолган бўлсам керак. Ёнимда ўтирган онаси енгимдан ушлаб шивирлади:

— Чиройлими менинг Хаккаям? Жуда чиройли-а, шундай эмасми?

Онаинг ўзи ҳам қизига суқ билан тикилиб қолди. Хаккаям чиндан ҳам гўзал эди. Бодом қовоқларининг остида ҳам қора чизик, қисик кўзлари устида ҳам қора чизик — ингичка қийғоч қошлари. Икки юзнда, нозик нури кулгичи; сақичдай қора қуюқ сочи икки қубба қилиб бошига турмалган. Қизча ўзига қарашаётганини, ўзининг гўзаллигини ўзи ҳам гурур билан ҳис этиб. «мана кўринглар» дегандай, дам

җанга бурилар, дам деразага қараш баҳонаси билан тикка гуриб, ёш бамбук чомсидай келишган, нозик қаддини рост лаб кўрсатар эди. Мен бундай нафис ва ҳар жиҳатдан мутаносиб бўй бағни гўзал санъат асарларидагина ёки балет сахналаридагина кўрганман

Хаккай раққоса бўлса бўладими назарингизда? деб сўради онаси кўнглимдангина уққандай

Ха, жула ажойиб раққоса бўлса бўлади! дедим мен ҳам шайк-завқимни яширмасмай.

Албатта бўлади, деди она кўзида бахт нури чакнаб, — Хаккай ҳозир балетга ўқияпти.

Мен бу гўзал қизини ўзига муносив гўзал санъатни танлай олигандан, ҳаётда ўрин тоғигандан, оддий япон хотиннинг оналик қувончидан кўнглимда роҳатбахш бир осойиш сездим. Ишқилиб, толеинг ёр бўлсин, кийгоч қошли қиз!

Менинг ўнг ёнимда кўринишдан жуда асабий бир одам ўтирар эди. Ўизчанинг келажagini, бахтини гапирганимизда пенсенәсини олиб, заҳил юзини буриштириб, оқ оралаган бароқ қошлари остида бизга бир-икки тикилиб қўйди. Унинг миллатини билолмазим-у, биз икки-сизча гаплашганимиз учун у ҳам шу тилда сўз қотди:

Камроқ гаплашишларингни умид қилсам бўладими?

Заҳар сирқиб тургандай сариқ кўзла, ишқа титроқ лаблари доим кўнглимдан турадиган бу одамга ҳеч нарса ёкмас, бировнинг қувончи эса асабига тегар эди.

Бу сабилнинг карьераси ҳаққини қаттиқлигига ҳали барибир вақт эрта, оптимист жаноблар, — деди у устига тўнини ташлаб.

Хаккайнинг келажagini реал... деб ўз мулоҳазамни бошламоқчи эдим, ҳалиги одам қўл силтади:

Уруш!.. Ҳозир энг реал марса — уруш, сер! — дедида. боши билан бурканиб олди.

Мен япон хотиннинг вужуди титраб кетганини сездим, кўзида қандайдир яшил ёлқин кўрингандай бўлди, чехрасидан нур қотди, ҳавотир билан қилга тикилиб қолди.

Мен ҳам ўтирмасдим, таним қизиб кетди. Нидамай, онанинг кресло таянчидаги кўлини тетик бўлиниг дегандай маҳкам қисдим у, ўрнимдан турдим.

Пилот кабинасига кирдим. Бу ерда менинг ажойиб ошнам бор эди. Пилот Жерар, француз; у Нормандия-Неман эскадрильясида менинг ҳалок бўлган акам билан бирга хизмат қилган. Биз Жерар билан Стокгольмдаёқ то-

пишдик. Римда ҳам, Карачида ҳам бирга кофе ичдик. аэропортларининг дим ётоқхонасида тунадик.

Мана ҳозир у ярим ойдай ялтираб турган штурвалга кўлини кўйиб, рўиарасидаи сон-саюқсиз лампа, пластмасс гугмача ва циферблатларнинг кўк, қизил, бинафша шуъла-ларига тикилиб ўтирибди. У ўз қобилиятларининг олий нуқтасида. Бир оз ғамгин камсуханлиги мардона қиёфасига жуда муносиб тушган. У океан устида чексиз булут олами-ни ёриб саккиз миғ метр баландликда учаётган эллик тонналик гигант билаи бирикиб кетгандай, бир вужуддай бўлиб кўринар эди.

— Метеосводка! — деди у кўксидаги микрофонга. Шуида мени кўриб жилмайди, ёидаги қизил чарм қоиланган тўгарак курсини кўзи билан кўрсатди: «ўтир».

Қоронғи тунни баъзан чақмоқ тилиб ўтади, тубсиз бўшлиқда шамол кўтуради, мотор товуши узлуксиз момақалди роқдай гувиллайди.

Кўп ўтмай оқ булутларга бош кўйган тўлиной кўринди, каноиларда юпка муз қатлами йилтиллади. Жерар мен томои ўғирилди.

Мен унинг хронографига караб, соатимининг милиии ярим кун олдинга сурдим.

— География фактлари ҳам тескари бўлиб кетди, биродар, бу замонда, — деди у.

— Нечук?

— Мана. сиз Яноияга борини учун шарққа эмас; аввал гарбга — Швецияга караб учдингиз, кейин жанубга... Фрайкфурт, Карачи, Сайгон орқали юриб, бир ярим соатлик йўли олти кунда босиб келянсиз.

— Ҳақиқатан... — дедим мен; — Москва элчиси Николай Сафарий 1675 йилда «Сибирдан ўтгач, океан-денгизда Иапан ери бор» деб ёзган экан. Япония Россиянинг яқин шарқ кўшниси экаиингии ўша вақтдаёқ яхши билишган. Лекин бизининг ракета асримизда буни тан олмайди-ганлар чикиб қолди...

Мен Жерар билан суҳбатлашишни яхши кўрардим. Кўнин кўрган, ақлли йигит.

Лекин бу сафар радиооператор суҳбатимизини бўлди. У қабул апаратинининг одатдаги бетиним «ти-ти-та, ти-ти-та» сини ўнириб, штурманга яқинлашди. Рангида қатра қон йўк эди. Аввал тили айланмаётгандай, гелба кўзларини тикиб анча туриб қолди.

— Радиограмма... — деди-да, яна тинди.

— Гапир!

— Радиограмма... Токио беряпти: самолётимизда мина бор экан... соат олтику эликда юртлаши керак.

Мен радистнинг юзидаги дахшатга тик қарай олмадим. Қўзим соатга тушди. Катта қора хронограф виферблатда кўк фосфор шуъласи билан ёниб турган рақаълар устида тирик нарсалардай титраб, бешдан ўн минут ўтганини кўрсатиб турар эди. Демак хали қирк минут бор. Қирк минут. Қирк минут — деган сўзлар автомат равишда такрорланар эди миямда. Назаримда бошқа нарсага ноқобил бўлиб қолган эди.

Қаердамиз? — деб сўрадим Жерардан.

У ишламади. Ишонмасида нўхатдай-нўхатдай тер томчилари. Қўли алытметрга қалган. Темирдан ясалганга ўхшарди, бу одам. Дахшатли хабарни эшитиб ўридан ҳам кимирламади.

Окинава билан боғлан! — деб қичқирди у микрофонга. Лекин радист буни буйруксиз ҳам қилиб кўрган, ҳоқир у яна штурман ёнида титраб турарди.

Йўқ, Окинава пассажир самолётини қабул қилмаймиз деяпти.

— Японмисан, ахир? — сўради Жерар штурманни тир ноқлари ботундай қисиб.

Ҳа. Айтдим, лекин... — деди бошини қуйи солиб.

У гўё суяклари мажаклаб танлангандай, қўллари осилиб тушган, кўзида ҳаёт йўқ, жуда аялч, афтидан бу дунёдан умид узиб улгурган эди.

Самолётда бирор зот билмаслиги керак, эшитдингизми? — буюрди Жерар уни силжиб. Кейин менга қарали. Хали ўттиз саккиз минут бор. Мияни изланг! Пассажирлар саяюни сизга, сер. Лекин билиб қўйинг, йўловчилар пайқаб қолса, ҳалокат муқаррар.

Демак хали-ҳоқир ҳалокат муқаррар эмас, экан — деб кўнлимдан ўтказдим. Мен Жерарга негасир, жуда ишонар эдим. Бу одамнинг тетиклиги қатъийлиги менга ҳам куч бақишлади. Йўлакда ойнага қарашга юрак қилотмай тўғри йўловчилар ёнига чиқдим. Башарам қанақайкин ўликдай ошқоқ эмасмикин — эди қўрққан жойим шу эди.

Ўрнимга бориб ўтирдим. Каламимни тушириб юборган бўлиб, креслоларнинг тагини пайпаслай бошладим. Қаерда бўлиши мумкин... дахшатли ажалимиз? Бу ерда қанча одам! Ҳаммасини бу бегона осмонда фожиали ўлим кутади. Қаердадир йиртқич қўл билан яширилган стрелка ҳаммамизнинг сўнгги минутларимизни санамоқда. Мен қўлим қал-

тираётганини сезаман. Асабий жанобиинг танбеҳи эшитилади:

Сэр, бас қилинг, ахир, мен сизга ўз қаламимни берай. ҳаммасини безовта қилдингиз.

Мен бир-икки секундга жойимга ўтираман. Хаккаянинг кўнғироқ кулгиси эшитилади, асабий жаноб захил башарасини буриштириб унга ҳам танбеҳ беради. Мен энди гапларни англамайман. Наҳотки бутунлай анламасам? Йўқ, ана Хаккаянинг ораси гапиряпти, менга гапиряпти:

Хаккаяни марҳум отаси ноилождан гейшаликка бериб умрини ҳазон қиладиган эди. Бир итальян уртоғи бешолти ойгача авраб юриб, бу фикрдан қайтарди. — Раққоса бўлади деб туриб олди. Кошкийди бўлса! Пул қани Токиодаги биттаю битта балет-мактабига тўлагани? Камакурадаги кичкина бокқоллик дўконимиз ўзимизни зўрға боқиб турарди...

Менинг қулоғимга яна унинг товушигина эшигила бошлади, яна сўзларини англамай қолдим. Мен энди тўртинчи қаторда одамлар оёғи остидан «қаламим»ни қидирар эдим. Она давом этди:

— Отаси бечора ахийри сотди дўконни. Қизим раққоса бўлади деб бор-йўғини қокиштириб берди. Ярим юпун яшаган бўлсак ҳам, қизимиз ўқишга кириб олди. Фақат отаси бечора ўнка касалига дучор бўлиб ўлиб кетди. Нима қилай... қизимнинг толенга шукур дейман. Ҳамма буй-бастига қараб, зукколигини кўриб бир гапни айтади: «фақат балет учун туғилган, машҳур раққоса бўлади!» Мана сиз ҳам шундай дедингиз... қансиз?

Мен охириги қаторнинг тагини пайпасламоқда эдим. Йўловчилар хафа бўлишар, арзимаган нарсани деб безовта қилганим учун норози бўлиб шовқин солишар эди. Ўрнидан туриб олган асабий жаноб бўлса шу даражага келдики, пичоқ урса бпр томчи қони чиқмасди шу топда.

Мен беш-ўн минут ичида дармондан қолдим. Тиззаларим бўшашган, бошим ловиллар, бутун вужудим қора герга ботган эди. Ҳеч нарса гополмадим...

Пилот кабинасига қайтиб кирганимда биринчи кўзимга урилган нарса яна соат бўлди. Фожиага 28 минут қолган эди.

— Нима қиламиз? — дедим.

Жерар қанотлардаги қалин муз қатламини кўрсатди. Альтметр соагига 800 километр тезликда учаётганимизни кўрсатар эди. Бу самолёт учун инҳоятда хавфли тезлик. Муз қатламини қалинлашиб, самолёт оғирлашар, бошқарини

механизмига босим кучаяр, бу учинда корабль миносиз ҳам ҳавода чилпарчин бўлиб кетиши ҳеч гап эмас. Лекин Жерар қолган бир соатлик йўлини 28 минутда босиб, самолётини ерда портлатишга қасд қилганга ўхшайди. Унинг чексиз океан уфқига тикилган кўчаларига чиркин дахшат соя солган эди. Бу вақт энг ёмон нарса юз берди: салондаги йўловчилар ҳақиқатдан хабар толибди. Сгюардесса радистнинг маъшукаси экан — айтиб қўйибди. Самолёт мувозанатни йўқота бошлади, чунки йўловчилар ваҳимада нима қилишни билмай, ўзларини дам у томонга, дам бу томонга ташлар эдилар. Бундай пайтда биров бировга қулоқ солмайди, биров қичиради, биров чала ёлик бўлиб йиқилиб қолади. Асабий жаноб ўн минутдан кейинроқ ақдан озди...

Мина ҳеч қаерда йўқ эди. Вақт ўтяпти. Радист ҳам қўлини осилтириб келиб, тилсиздай тикилиб қолди. Унинг аянч аҳволини кўриб, Жерар унга парашютда ташлашни буюрди. Радист эса парашютни севгилисига тақдим этиш учун яллиниб руҳсат сўради. Стюрдесса йиғитни йиғлаб қучди-да, қоронғи қудуқдай очилган люкдан ўзини ташлади. Парашют очилмади. Океан устидаги тубсиз бўшлиқда юз берган бу ёлғиз ўлимни севгилиси кўрмади.

Мен Жерарга тикилар эдим. Нимани ўйлаяптикин? Унинг ҳеч кими йўқ. Назаримда у ўзи ҳалок бўлиб кетишга гайёр, фақат йўловчиларни қутқазиб бўлмасмикин деган умидда бутун асабини, бутун зеҳини, қолган ҳамма кучини штурвалга тиккан. Ростимни айтсам, мен йўловчилар ёнига чиқишга кўрқдим, эшиклар гақиллар, нимадир синар, ваҳший нидолар эшитилар, самолёт қаноти сиғандай лапанглаб-лапанглаб кетар эди. Шу аҳволда штурвални тутта олган Жерардан кўз ололмас эдим, унинг ёнида мен секунд сайин яқинлашиб келаётган ҳалокатимизни ҳам унутабдим

— Мен сеинг билайман, Жерар, — дедим қулоғига.

Мен ҳам... деди ҳолсиз ва бахтсиз радист.

Жерар бизга қараб жилмайди.

Ҳозир жилмайишдан бўлак ҳеч нарсага бу қадар зўр ирода керак эмасдир. Бизнинг «биргамиз» деганимиз «бирга ўламиз» деган гап эди. Бу унга шу қадар куч-қувват бағишлади.

Биз шимолга қараб учянимиз. Соат — олтику ўттиз... Ўнда, чексиз океан, сутдай тонг оқарди. Бу ниҳоятда улўғвор, бутун оламни қумуш жарангига тўлдирган, қандайдир янги-гироқ тонг эди. Жерар қайрилиб маъюс қаради. Унинг кўзи-

дан шу тонгниг бир заррасидай соф томчиси ситилиб чикди.

«Умримда шунча тонглар отиб, бундай гүзалини кўрмаган эдим».

«Нахотки сўнггиси бўлса».

«Мен ҳамон ишонмайман: шунча бегуноҳ жонларнинг осмонда кул қилиб учуриш кимга зарур? Масалан, Хакканинг фожвали ўлими кимга керак?»

«Бизнинг замонамизда ҳамма нарса бўлиши мумкин, биродар...».

Биз ёнма-ён ўтирардик, рўнарадаги бир нарча кўзгуда бир-биримизнинг юзимизни кўриб, кўз қарашларимиз билан фикран гаплашар эдик.

Йўқ, мен ишонмайман. Ҳамма ёқни титиб ташладик. Ҳеч қаердан тошилмади. Бордию...»

«Юнатманг. Фойдаси йўқ. Ҳозир мен учви бирдан-бир йўл қолган. 18 минут ичида қуруқликка қўниб...»

«Лекин қуруқликдаи дарак иўқ...».

«Мен етишим керак».

«Стюардессани... кўрдингизми? Аянч».

«У аянчрокми, бизми -- ҳали маълум эмас».

Менинг кўз қарашларим маъносиз бўлиб қолди шеклиди, у менга қайрилиб қаради.

«Гаширинг. Мени гапга солмасангиз бутун ҳаётимни эслай бошлайман».

«Йўқ. Жерар, бунинг кераги йўқ, биз ўлим олдида эмасмиз!»

«Худо бизни узр этади. Бизнинг ниятимиз пок».

Ганиш «ти-ти-та» янгради. Радиооператор эфирга ориентир берар эди. Бахтсиз йигит севгилисининг «хавфдан холи» бўлганидан бир оз тасалли топиб, вужудига жон кирди.

Рўнарада чарақлаб каттакон қўёш чикди. Океан негадир яқинроқ кўришди. У шундай тиник заигор тусда эдики, мен бундаи раигни ҳеч қачои кўрган эмасмаи. Моторлар самолётни титиб юборгудай зириллар, худди машина ҳам ҳалокатни сезаётгандай, ўлимнинг қоройғи ўпқонига ошиқаётгандай эди.

...8 минут қолди.

«Қўниш олдида порглаб кетиш жуда алам қиладида. Ё шошмай қўяқолаймиқан?»

«Юрагингга қулоқ сол, Жерар».

Секундлар шафқатсиз ўтиб борарди.

Штурман самолётни пастлатиб, булутлар ичига шўнғиди. Тез пастлаш ҳалокат, лекин секинлаш ҳам ҳалокат. «Кўнишда ёимасак бўлди».

Уйдап кўра портлаган яхши.

Булут қатламини ўгганимизда бирдан лоп этиб қизил чироклар кўринди. Кўнишга рухсат берилди. Кўниш учуи секинлаш керак, лекин бизга секинлаш мумкин эмас. Уч минут қолди. Икки минут...

Аэродромнинг барча томларида, майдон ва йўлларида сон-саиоқсиз қизил чироклар хавфдан огоҳлантирарди. Бу қоили доғлар орасида фақат биргина бошқариш ми-пораси биз кўнадиған биргина трассаи ёритиб турарди. Қораблимиз бирдан тўлғанлиб кетди — йўловчилар ерни кўришди шекилли. Вақт тугаяпти. Ҳаёт тугаяпти. Ер кўриниб турибди. Лекин сўнгги минут шу қадар қиска!..

Соат 6 дан роса 50 минут ўтганда мотор товуши тингандай бўлди. Гўё юрак зарби ҳам тинди. Гўё оламла тирик жой йўқ эди...

Штурман менга қаради.

«Хайр биродар» ўқидим мен унинг кўзларидаи. Лекин лаблари бошиқа гап айтди:

-- Россия йигитларини доим шундай деб билардим.

— Жерар, вақт ўтиб кетди!..

Ҳозир кўнамиз. Вақт ўтди, лекин бу хавф ўтди лe-ган гап эмас.

У шассини чиқарди. Самолёт ўк тезлигида бориб ерга тегади. чироклар орасидаги йўлга кўниб, тезликни кескии йўқоғанда даҳшатли хуштак товуши эшитилдию... портлаш эшитилмади. Дарров очилган запас эшиклардан бадбўй резинка хиди кирди. Одамлар балаиддан бир-бирининг устига ўзини ташламоқда, ҳамма ваҳимада бақирар. ўзини эплотгани дарров четга қочар эди. Жерар қаердандир машина миниб етиб келди. Ўрнидан туролма-гаиларни кузовга олиб, тезроқ четга олиб чиқиб кетмоқчи эдик. Қандайдир, қонли плашларга, чирмалган икки хотини ердан кутарганимизда, тагидаи... Ҳаққаяининг чала ўлик гавдаси чиқди. Унинг чап оёғи синиб, шалвираб осилиб қолган эди...

Мен уни кўтара олмадим. Нимадир бирдан дармонини олиб қўйди. Енимдаги самолётнинг ҳар дақиқада портлаб ҳаммани яқсон қилиш хавфи ҳам эсимдан чиқиб кетди. Мен Ҳаққаяининг оинасини, ўша доим ўзига тасалли берувчи истараси иссиқ яион хотинини тополмадим. Уни излаб юр-

сам, рўпарамдан асабий жаноб чиқиб қолди. У энди асабий эмас, жинни эди.

— Мен раққоса бўлдим. Қаламнигизии топаман, — деди жинни.

Мен бу жаҳаннамдан ўзимни тезроқ четга олишга шошилдим. Узоққа бориб одамлар ёнига турдим. Биз самолётнинг портлашини кутардик. Соатимга қарайман — энди вақт унча тез ўтмас, минутлар тошбақадай имиллар эди. Энди мен бу бадбахт машинанинг тезроқ портлаб кетишини истардим.

...Лекин у портламади.

Майиб бўлгаиларни санитар машиналарига юклаб олиб кетишди. Хаккая кўз ўнгимдан кетмасди...

* * *

Ахир нима ган ўзи, нима бўлди? Нега шунча ваҳима бўлди-ю, самолёт портламади?

Кейин буни суриштириб билдик: самолётда ҳеч қандай мина ҳам, бомба ҳам йўқ экан. Бизнинг самолётимиз қарашли шахсий авиокомпаниянинг рақиб бўлган иккинчи бир авиокомпаниянинг одамлари шунчаки рақобат манфаатидан эфирга шундай ваҳимали радиogramма беришган экан. Ишнинг қўзини билган корчалонлар ўз рақибининг самолётидан йўловчиларни безатиш учун бу тадбирдан тез-тез фойдаланиб туришар экан.

Чиндан ҳам, кейин билсам, ўша самолётга биздан кейин то икки ойгача йўловчи тонилмабди.

БОБО-НАБИРА

Анвало. бечакнинг нима эканлигини тушунтирай. Бу — уч гилдиракли велосипед. Жакартада шаҳар транспортининг асосий турларидан бири. Орқасида икки кишилик соябонли жой бўлиб, олдида эгарда ўтирган киши бечакни худди велосипед сиғари ҳайдаб кетаверади.

Бечаклар кўпинча ўспиринлардан бўлиб, улар аравачаларни ниҳоятда меҳр қўйиб безатишадилар, аломат-аломат отлар топиб қўйишадилар: «сўна», «шайтон», «килич», «бургут»... Шаҳарда икки юз мингга бечак бўлса икки юз мингта номи бор. Канотидаги суратлари ҳам, отлари ҳам бир-бирига ўхшамаслиги керак экан.

Мен Мардека майдонидан чиқаверинда бечакчиларнинг гўхтаб жойига дуч келиб қолдим. Улар юзлаб, миглаб хил овоз билан бақириб-чақириб, бечакларини махташар, қирачиларни, йўловчиларни чорлашар эди. Қўққисдан, бир бе-

чакнинг номи кўзимга иссиқ кўринди, филдиракининг кўк қанотига қизил билан чиройли қилиб «Сиутник» деб ёзилган эди. Жаҳонинг узоқ бир чеккасида, бегона шаҳарнинг сершовқил кўчасида мен бу қадрдон рус сўзига узоқ тикилиб қолдим. Бечак ажойиб жуигли манзаралари билан шундай безатилган эдики, бунда мохир рассом қўли борлигини дарров хаёлимга келтирдим. Менинг қизиқиб қолганимни кўриб, бечакчи ўспирин йўлимни тўсиб туриб олди: ўтириг, ўтира қолинг, бозоргача бўлса ҳам!?

Менинг фикри-хаёлим суратда эди: Голланд кварталида кечаю кундуз югуриб бечак ҳайдайдиган бу қоп-қора, доим терга пишган, чайир бола бу чинакам бадий манзараларни ўзи чизган булиши мумкин эмас.

Лекин бола шундай кистадики, мен нима қилишимни билмай тўхтаб қолдим. Бечакка ўтирай десам, кўнглим тортмайди: бизга одаг эмас, сени от ўрнига қўшилишиб одам тортсаю, сен пул тўладим деб соябой тагида керилиб ўтирсанг... виждои кўтарадими!? Бечак бир оз механик-лашган бўлса ҳам, ўша қадимга рикшанинг қолдиғи-да! Рикша образи эса болалик чоғимдаи қўллик нишонаси бўлиб мияга ўрнашиб қолган.

Аммо ўспирин кўймади, ялинаверди. У ҳали бола эди, бизда бу ёндаги болалар ўйинқароқликдан бошқа нарсаи билишмайди. Тирикчилик ташвишга бутун вужуди билаи берилган бу ёш бечакчи ўрида ўзимизнинг болалардан бўлганда эди, буни ўйинга олиб «навбатлашиб, тортишамиз» деб, дарров «Спутник»ка миниб ўтирмасмидим?

— Отинг нима? — дедим болага.

Отим Банг-банг! — деди у севишиб. «Кирачи уйдирдим» деди шекилли ичида. Белидаги «Саронг» деб аталаган латтасини сиқиб боғлаб, дарров эгарга отланди. товои ёрилб кетган қоксуяк оёқларини педалга қўйди. Энди мен унинг райини қайтаролмадим.

Навбатлашиб ҳайдашамиз! — дедим мен мумкин қадар шўх, болаларча гапиришга урииб. Сакраб чиқиб олдим. Гапимга ҳайрон бўлган Банг-банг «эси жойидами» дегандай қайрилиб қараб қўйди.

— Қаёққа?

— Тўғрига, — дедим таваккал қилиб.

Чиройли безатилган «Сиутник» енгил ва равон еларди. Зақим келиб:

— Чу, Сиутник! — деб қичқириб юбордим.

Банг-банг ҳам соддалигимни кўриб, болалиги тутиб

кетди бешка бечакларни қувиб ўтиб, роса тезлатди. Тўғрига деб билгандай айтган эканман — бирпасда шаҳарнинг чеккасига чиқиб қолдик.

— Тўхта, энди мен ҳайдайман, — дедим.

Банг-банг тўхтадию. гапимга ишонимай, шубҳа билан қараб жилмайди. Мен тушиб унинг ўрнини олдим, қоп-қора қалин сочлари орасидан ситилиб чиққан ялтироқ тер томчиларини артиб, ўрнини кўрсатдим: «Чик, шабадала теринг қотади!»

Банг-банг иеча йил бечак ҳайдаб, юқорида соябон тагида ўзи сира ўтирмаган бўлса керак. Бировнинг тўрига чориг билан чиқаётган кишидай, ийчаниб, нокулайгина ўтирди. Хавотирли жилмаяр, оғзини ёполмас, юзида ҳам ташвиш, ҳам кулги бор эди.

Чу. Спутник! дедим-да, мен ҳам чангитиб ҳайдаб кетдим.

— Қаёққа боришингиз керак?— деб қичқирди Банг-банг шамолда.

Бу йўл қаёққа боради?

— Қишлоққа!

Ўз шўх бақириб гаплашар эдик, овозимизни шамол учуриб, узоқдаги шакар қамиш ўрмонларига элтиб сингдирар эди.

Қанақа қишлоқ?

— Кинтамони. Бизнинг қишлоғимиз!

Кўприкдан ўтгач, майгазордаги монго дарахти тагида тўхтадим. Гуркираб гудлаган цролик боғлараро тошлар юмалатиб тоғ дарёси окарди. Унинг тиниқ шарқирашига қулоқ солиб, мен Фарғонанинг Янгисойини эсладим.

«Бизнинг қишлоғимиз!»

Қишлоқда тураман дегин?

Ҳа, бобом ҳеч қаёққа кетмайман дейди. Жакартада жой беришли ҳам, бормади.

Бобонг хизмат кўрсатган кишими?

— Менинг бобом Субанто-да. Мен Субантонинг невараси бўламан. — деди Банг-банг тўғ унинг бобосини ҳамма билиши керакдай. «Субанто. Субанто» деб пичирлатдим мен, лекин бу ном менга таниш эмасди.

— Бечакни ким безади? — деб сўрадим.

Банг-банг бу саволимдан ранжигандай бўлди, галати қилиб қарадию. жаноб бермай, ориқ тиззаларини қучоқлаб ўтираверди. Бечакдаги манзараларга қараб туриб, миямда лов этиб бир фикр ёнди.

Субанто? Рассом Субанто? Гаджа Субанто?

Бола менга жуда таинш, яки кишинидай илиқ пазар ташлаб, ўрнидан турди, ҳовликиб кетиб, бобосининг касби ни ўрганаётганини, бечакни ҳам ўзи беагаин, «Спутник» деган отни ҳам ўзи тогани, бобоси билан ёлғиз туриши, кишлоғининг чиройлилиги — ҳаммасини бир нафасда гапириб берди.

Мен Гаджа Субантоини ўйлардим. Унинг расмларини аллақайси бир музейда кўрганман. Яванинг ниҳоятда моҳир кекса рассомини кўриб кетдиш насиб бўлса-я!?

— Кинтамоини узоқми? — деб сўрадим ва Субантонинг суратларидан эсимда қолганларини гапириб бердим. Банг-банг расм санъати ҳақидаги суҳбатининг қули экан. Ўзини йўқотиб қўяй деди.

— Кишлоғимиз яқин, хўў, каучук плантациясининг шуидоқ ёғинасида! Бобом ун йилдан бери суратнинг нима эканини биладиган бирои одам билан суҳбатлашганим йўқ деб, зорланган зорланган. Бормасангиз бўлмайди. Ўтиринг!

Банг-банг бу гални ҳам бир нафасда тизиб солдида, эгарга чиқиб ўтирди. Унинг «хўў!» дегани камида йигирма чақирим йўл бўлиб чиқди. Қоматли хурмо дарахтлари билан ўралган водига чиқдик. Ҳавода кокос ёғининг хиди анқир эди. Қизил напеянинг куюк барглари чирмашиб, офтобни тўсган қоронғи хиёбонлардан ўтдик.

— Тропик сел қуйганда ҳам бу хиёбонларда бир томчи ёмғир ўтмайди, — деб тушунтириб борарди Банг-банг. У қувонганидан анча серган бўлиб қолган эди. Атроф кўмкўк, бирон қарич яланғоч тупроқ кўримайди, ўт-ўлан, дарахт жунгли, бари сербарг, япроқлари катта-катта, қалн, мўрт, серсув. Ҳаво нам, одамининг бадани ҳам доим нам. Мен Банг-бангга қишда баҳорни, ёзда олтин кўзини орзикиб кутдиш туйғусини тушунтиролмадим. Бу ерда фасллар тушунчаси йўқ. Табиат йил-ўн икки ой, доим, мангу бир хил: намикиб турадиган беғубор яшиллик! Ўсимликларнинг бири бодрок бўлиб гулласа, бири айни замонда шарбатга тўлиб пишган, бири гунча ёзиб нишона тугса, бири саксон йиллик япроғини селга тутиб, яшарин пайдан... Табиат ҳар зумда янгиланади, ҳамон гуркирайди, тинмай говлайди, бу битмас-туганмас яшиллик баҳор тошқинлари сингари, гўё бутун оламни фарқ этмоқда эди назаримда.

Ёнгил бамбукдан ясалган яккачўп — кўприкнинг иарёғида алланимани ерга ёйиб қуритаётган дехқон хотин-

лар сават қалноқларини силкиб, биз билан саломлашди. Банг-банг тўхтаб, сакраб тушиди-да, ўшалар томонга югурди.

— Ҳозир, битта сув ичамиз-да, шу билан етиб оламиз!

У хотинлар ёнига югуриб бориб, ўроққа ўхшаш бир асбобин қаердайдир олиб билагига илинтирдию, ёибош-лаброқ тикка осмоига чикиб кетган кокос дарахтига бориб тирмашди. Шох-бутоқсиз дарахтга, худди ерда ўрмалагандай, югургилаб чикиб кетди. Қарасам, бирнасада икки терак бўйи балаидликда кичкинагиин қора иуқтадай бўлиб турибди. У кокоснинг энг учида, беш-олтитагина барги елпигичдай бўлиб, меваларини офтобдан тўсиб турган жойда тўхтади-ю, нимасидир ёқмади шекилли, нарироқдаги кокоснинг учига арқон ташлади. Маймундай тирмашганча, лии этиб унисига ўтди. Сароигига қистирган ўроқни олиб бир силтади-ю, тарвўздай-тарвўздай учта ёнроқни ўша ердан ташлаб юборди. Саксон метр жойдан қаттиқ ерга тушса ҳам пачоқланмас экан жонивор. Қўлимга олиб салмоқлаб кўргунимча бўлмай, Банг-банг ҳам ёнимда пайдо бўлди. Бу қоң-қора, чўғдай кўзли, пайлари чўзилиб кетган ўсмир энди кўзимга жуда ҳам бошқача бўлиб кўринди. Танишини вақтида у билан болаларча гаплашишга уринганимни эслаб, ўзимдан ўзим хижолат булиб кетдим.

Банг-банг ўроқ билан кокоснинг пойягини шартта чоғиб ташлаб, меига тутди. Тавба! Табиатнинг тайёр лимонади! Ширин, муздек. Ҳорғин вужудим яйраб кетди.

— Энди мен ҳайдайман! — дедим ғайратга кириб. Банг-банг мулойим жилмайди. У менга дарров меҳр қўйиб қолганди.

Кинтамонига етиб келдик. Бу қуюқ тропик ўрмонга кўмилиб ётган, бир нечагина қизил черепица томли, мўрисииз уйлардан иборат қишлоқча эди.

Банг-банг ичкарига кириб, менинг келганимни ва кимлигимни айтди шекилли, у ердан кекса одамнинг жуда хушчақчақ, лекни буйруқнамо товуши эшитилди.

— Қани, қани, дарров олиб кир, дарров!

Уйга киришим билан, тўрдаги сават креслода ўтирган кекса, жуда сийрак, оппоқ соқоли кўксига таралган, баланд бўйли, узуи оқ яқтак кийган одам ўрнидан турди. У хушчақчақ товуши билан уйни тўлдириб тиимай бақириб гапирар эди.

— Агар Банг-бангнинг гапи рост бўлса, мен ҳовлимдаги кекса папаяни кесиб гулхан ёқаман ўлай агар! Роса ўн

йилдан бери расм санъатини тушунадиган чинакам мутахассис билан суҳбат қилганим йўқ, ишонасизми. Қани, қани, тортинманг, киринг...

Мен бу шовқин солиб гапирётган қувноқ бобонинг харакаглари а қараб ҳайрон қолдим, у стол ёнига келиб, қўлларини бўшлиққа чўзиб, ҳеч нарса йўқ жойда бир нимани пайнаслади. Бошини баланд кўтарган эди. Қўл берсам, бағрига яқинроқ тортиб, елкамни ушлаб кўрди.

У кўр эди.

Кутилмаган бу ҳолдан юрагим ҳовлиқиб тела бошлади. Нима дейишимни, нима қилишимни билмасдим. Лекин унинг бамайлихотир қувноқ овози мени бу ҳолатдан тез қутқазди.

Менинг «Оқ гул баҳори мни қаерда кўргансиз?

Мен шу мамлакат арбобларидаи бирининг шахсий галереясидаи кўчирилган альбомни атадим.

Йўқ, мен сизга асл нусхасини кўрсатаман! Мен сизга ҳамма расмларимни, бутун галереямни кўрсатаман. Ҳаммасини! Битта-битта! Кўрмасдан кетмайсиз, мен сизни эди қўлга туширдим!

Бу истараси иссиқ қариянинг одамнинг юрак-юрагига етиб борадиган овози бор эди. Субанто. Машҳур Галжа Субанто! Кўзи соғ вақтида унинг юзидан нур ёғилиб турган бўлса керак. Бу фожиа қачон юз бердийкин? Рассом кўр! Елду ва соядан, ранглардан маҳрум рассом! Бу мамлакатнинг баҳор тошқинларидай яшил ўрмонларини, қалпоқдай катта оқ гулларини, экватор осмонининг тубсиз лигорилигини ўз кўзи билан кўролмаган рассом! Мен унинг суратларини эслаб: «Ўша Субанто сизмисиз?» деб қайта сўрашимга сал қолди. Қачон юз бердийкин бу фожиа! У галереяси ҳақида шундай ганирияптики, худди ҳозир ҳам ҳар куни расм чизиш билан шуғулланадиган кишидек.

— Банг банг! Меҳмонга кофе тайёрми? Биз ҳозир бошлаймиз. Агар чарчамаган бўлсангиз, галереяни кўришга ҳозир киришамиз.

Йўқ, йўқ, бобо! Меҳмон чарчаган... мен оғонада турган Банг бангни кўриб хайратда қолдим: у сарғи мача, нимадандир чўчиб кетган, қўли билан менга бир нималарни ишора қилар эди, — йўқ, у киши бечак хайдаб келдилар, айтдим-ку, ҳозир чўмилиб келишлари керак... — у яна нимадир демоқчи эди, бобоси хаҳолаб кулиб, рози бўлди.

— Ўзининг чўмилгиси келяпти бу тирмизакнинг. Ҳа,

май.ли Чўмилиб кела қолинглар. Аммо кейин кечгача ишлаймиз билиб кўйинг! деди у менга. Унинг гаплари ҳазилми, чинми — мен ҳали ҳам тушуниб етмас эдим.

Коридан кейин Банг банг мени шошилтириб, шаршарага олиб кетди. Дарё бўйига бориб, оқ тошга ўтирганимиздагина у ўзини енгил гортгандай чуқур нафас олди.

Уф... кўрқиб кетдим а! Имо-ишорамга тушунмай-сиз деб кўрқиб кетдим.

Мен ҳали ҳам тушунганим йўқ, нима ган ўзи? Чўмилмайсанми?

— Чўмилиш бир важ эди. Зарур ган бор. Шунинг учун бошлаб чиқдим сизни.

Банг банг шаршаранинг айланиб турган кўпикларига тикилиб, ўйчан ҳикоя қилди.

Бобомни кемистайлар¹ тутиб кетганда мен олти яшар эдим. Бунинг сабабини ҳам, жиддийлигини ҳам, менинг тийрак кўзли қувноқ бобомни бутунлай олиб кетганларини ҳам тушунмасдим. Бир-икки йилдан кейин кўшинларимизнинг Субантодай одамга у ердан қайтиш йўқ, деганларини эшитиб ваҳимага тушдим. Уни ўз юртимизнинг чиройли манзараларини суратга солгани учун камашган экан. Кейин голландлар келишди, баъзи кўшинларимиз

Тирик бўлса, энди албатта қайтиб келади, деб менга тасалли берадиган бўлишди. Мен бечак ҳайдаб, ўз тирикчилигимни ўзим ўтказадиган бўлиб қолдим. Саволимни чиқариб олдим. Бобомнинг бўёқлари билан сурат чизишни машқ қила бошладим. Унинг суратларини ҳали ўзини из кўрган уйнинг ичкарасига қулфлаб асраб қўйдим. Агар шу суратлар учун одамни қамаш мумкин бўлса, демак, арзийдиган нарсалар экан, эҳтиёт қилиш керак, деб ўйладим-да, ўзимча.

Лекин голландлар келганда ҳам бобом қайтмади. Бир кун партизанлар варақасида мана бу ган чиқиб қолди.

Банг-банг кўшиндан сарғайиб кетган бир варақани чиқариб менга узатди. Унда рассом Субантонинг судда голланд мустамлакачиларига қарата сўзлаган нутқи босилган эди. «Суд жаноблари, сиз менинг онгимга таъсир этган одамларнинг отини аташимни талаб қилингиз. Хўп, айтаман. Лекин улар коммунистлар эмас, балки голланд халқининг ўзидир. Голланд халқининг фашизмга қарши курашдаги қаҳрамонлигини эшитиб қойил қолдим. Голланд халқи ўз ватанини, са озодлигини қалбидан севар экан. Минглаб

¹ Кемистайлар — япон жосуслари.

голланд антифашистлари ўз ватанининг озодлиги учун жон бердилар. Суд жаноблари, менинг онгимга таъсир этган парса, аввало, голланд халқининг мана шу намунасидир!»

Мен бу сўзларни ўқиб, Субантоининг жасур нуруний киефасини яна кўз олдимга келтирдим; бақувват, қувнок овози қулоғимда жаранглаб эшитилди.

— Шу суддан кейин, — деди Банг-банглар аста давом этиб, — уйнимизга тинтув келди. Голланд офицерлари қулфни бузиб, кула-кула бобомнинг галереясини титишди. энг яхши суратларни танлаб, машиналарига юклашди. Мен уларнинг шум қаҳ-қаҳасидан вужудим титраб, манго соясида йиғлаб ўтирардим. Бобомни кемпетайлар тутиб кетганда ҳам бундай йиғлаган эмасман. Офицерлар кетгандан кейин уйга кириб қарасам, 54 та акварелдан 7 таси қолибди, холос. Яна бир нечтаси йиртилиб, ерда тупрокқа қорилиб ётибди. Энди нима қиламан? Бобом келса нима дейман?

Лекин, яна икки йилдан кейин бобом қайтиб келганда суратлардан гап очмади. У касал, териси суягига ёпишган дармонсиз, икки кўзи кўр эди...

Гуноҳ бўлса ҳам, сизга икрор бўлай. ўша вақт «Унинг қайтиб келмагани ҳам тузук эди», деб ўйладим.

Чунки, унга ўша расмлар кўз-жондан азиз эканини билардим. Унинг бу дунёда ҳеч қандай илинжи қолмаган эди.

Аммо хато ўйлаган эканман. Бобом дармонга кирган сари овози тетик эшитила бошлади. Ҳикоя айгар, газета ўқитиб эшитар, танишларини сўрар эди. Кейин у суратларини тилга ола бошлади. Мен бўлган гапни айтишга ботина олмадим. Бу гапни унга айгиш мумкин эмас эди. Кўн ўйлаб бир фикрга келдим. Бу шафқатсиз алдов, бераҳмлиқ бўлса ҳам, бошқа иложим йўқ эди: суратларнинг қуруқ папкаларига оддий картон қоғоз солиб, галереяни худди илгариги тартиби билан тузиб чиқдим-да, бобомга: «Ҳа, ҳаммаси жойида, сақлаб қўйибман» дедим.

Шундан кейин ишонсангиз-ишонмасангиз, бобом икки кунда тузалиб ўрнидан турди, галереясини иайиаслаб текшириб чиқди, номерлар қўйдиртирди, ҳар замонда баъзиларини олиб, зеҳн кўзи билан узоқ томоша қиладиган, бамбук гули билан кунда чангнини артиб турадиган бўлди... Ҳар бирининг ўрнини, номерини ёд билади, рангларини кўриб тургандай. баъзан бошини қийшайтириб, баъзан жилмайиб ёруққа солиб томоша қилади.

— Энди сиздан илтимос, жон товариш, билдириб қўй-

манг. У сизга ҳаммасини битта-битта кўрсатали, узок гапиради, сиз индамай маъқуллаб турсангиз булгани. Ўтиб кетади.

Баи-баигинг товуши товланиб, йиги эшитилгандай бўлди. Ўзим ҳам таъсирланиб, кўнглим тўлиб кетди. Ўтирган еримда йигитчанинг елкасидан кучиб, бирпас кўксимга босиб гурдим. Унинг вужуди ёниб кетгандай эди.

— Чўмилиб олсанг-чи, — дедим гапни сал четга буришга уриниб. Лекин у чўмилмади. Менинг «артистлик» қила олишимга имони комил эмас эди чоғи.

Лекин мен артистлик ни ўрнига қўйдим. Чол ичкариги хонага етаклаб кириб, напкаларни бир-бир оча бошлаганда, хар бирини худди унинг ўзидай, зехн кўзи билан узок «томоша» қилдим. Напкаларнинг ҳаммаси ҳам бўш эмас эди. Мен пайқадимки, суратларни Баиг-баигинг ўзи қўлидан келганича тиклашга ҳаракат қилган. У албатта ёддан чизган. Қари Субанто уларни шуидай чексиз фахр билан қўлга олиб, шундай меҳр билан тикилар эдики, агар буларинг ўз суратидан қанчалик узоқлигини, ўргамчик қўл билан чизилган жўнгина нусхалар эканлигини билиб қолса, чиндан ҳам, назаримда, унинг учун ҳаёт бирдан сўниб қўякларди.

— Мана буни қаранг, майestro! — деди у бир напкани эҳтиёт билан қўлга олиб. Напка ичидан кўп қуруқ кўл ранг картои чиқди. Афтидан, Банг-банг бу машҳур суратни ёддан тиклашга журъат этолмаган эди. Гаджа Субанто ўз қадрдон фарзандини, ўз қалб ижодини ёддан таърифлаб кетди.

Сиз мана бу иурга қаранг! — деди у бармоғи билан картоининг бир нуқтасини туртиб, — мана, кечки офтобнинг қуюқ барглари орасидан түшиб, банан иўстлоғини ёритган нури! Нилуфар гулидаги мана бу ранг шу иўстлоқдан акс этган нур. Мен бу рангни габиагда тошандан кейин палитрадан етти ой қидирдим. Ахир топдим, қаранг а, қаранг!

У шундай завқ билан ганирардики, агар Банг-баигинг илтимосини бир зум ёдимдан чиқариб, бирон ҳаракатим ё сўзим билан хунук ҳақиқатни билдириб қўйсам, бу хассос кексанинг юраги ёрилиб бир фожиа бўлиши ҳеч гап эмас. Мен кўзимга келган томчи ёшни ютдим-да, маъқуллаб бош силкидим. У ганирганга қуруқ картонга шундай тикилардики, рўнарамда гўё зулматдан бошқани кўрмайдиган ожиз

чол эмас, хар бир ҳаракатимии кузатиб турган тийрак кўзли ёш Субанто тургандай эди.

— Ҳа, буидай ранг фақат сизнинг юртингизда афсонавий минг орол жунглиларндагина бўлиши мумкин! — дедим мен.

— Сиз энди маиа буни қараиғ! — деди у навбатдаги бўш иапкани олиб. — Бу сизнинг эски ошпаиғиз. — Чол яна кулранг картонни кўрсатаркан, чеҳрасида ниҳоятда бахтиёр кулги порлаб турар эди. Мен бу панкада нима бўлиши кераклиғини фаҳмладим.

— Э-ха, менинг кадрдоним «Оқ гул баҳори» ку! — дедим. Бу асар ёдимда эди, ҳозир у рўпарамда тургандай чолга навбат бермай гапира кетдим:

— Олам баҳорининг тиширчилаб турган қалби бу! Зангор тепаликлар кўнириб тошган сутдай оқ гул билан қопланганда етук қизлар кўксига ҳам сут тўлиб келаркан. Мен буни мана бу юзида ҳаяжон ўйнаган қизларингизнинг қоматиға қараб ўзим тўқияпман, — дедим кулиб. Мен тасаввуримдаги ажойиб ва машҳур асар ҳақида гапирарканман, ўзим ҳам тўлқинланиб кетдим. — Менинг қўшимчамға нима дедингиз? Сизда шундай ривоят ҳам бўлса керак: баҳорда табиат қизлар кўксини ҳам мана шундай оқ сутға тўлдирганда, сут чайқалиб жунглиға томчилари тирқираб сачраб, ўрмоилар мана шундай оқ гул билан безаниб гуркирайди. Топдимми!?

Чол мени кучоклаб олди. Кейин юзини четға буриб, елкасидаги катта қийиқ билан бурнининг ёнини артиб қўйди.

— Кечирасиз, — деди. — мен расмларим ҳақида кўйдан бери билармон одам билан гаилашганим йўқ эди. Кўп кўшнилариғма кўрсатаман-у, улар саводсиз, содда одамлар. «Яхши экан», деб кетишаверади. Сиз бўлсангиз, мен расмға туширолмайд кўнглимда қолиб кетган нарсаларни ҳам гапириб беряпсиз. Бугун менға катта байрам. Раҳмат сизға.

— Мен асарингизда бор гапни айтяпман, холос.

— Раҳмат сизға. Мана энди № 37 ни олаииз. Сиз бунға бир қаранг-у, кейин шундоқ ҳовлидан чиқиб бунинг асл нусхасини, натурани кўрасиз. Ўзимизнинг томдан туриб чизганман. Яхши кўриб олинг. Натурада ҳозир бу йўқ, уни келгишчилар тўиға тутиб, ёндириб иоймол қилишибди. Менинг бу асарим гўзал Яванинг бир вақтлардаги фусункор ҳуснини адабиётлаштирганлиғи билан қиммат.

Бу Субантонинг омон қолган бир нечағина суратларидап биттаси эди. Унда, ҳақнақатан ҳам, рассомнинг ўз юрти-

нинг ҳуснига махлнѐ бўлганлиги, уни хато илохийлашги-ринга уринганлиги ҳам билиниб турарди. Ява — чиндан ҳам мишг оролнишг гўзал маликаси. Бу сурат эса унинг генгсиз манзараларидан бирини аке эттирган. Абадий яшил азим дарахтлар жунглида боскич-боскич бўлиб ўсган. Панданус ва бамбукларнинг қилнчдай япроқлари ҳа вони тилиб кўкка нитилган, икки метрли япроқларини ёйган папоротник, мимоза ва мангустои дарахтлари иккинчи боскич, настда эса ўтиб бўлмайдиган яшил лпаналар чирмашиб кетган. Суратга тикилиб турсангиз бу жунглидаги нам, тигиз ҳавони кўксингиз билан сезгандайсиз, ундаги мишг хил сирли товўш қўлоғингизга чалингандай бўлади.

Бобосининг буйрўғи билан Банг-банг мени бу суратнинг натурасига олиб чиқди. Жар ёқалаб юриб, яланғоч тепаликка ўралдик. Узоқда ёввойи яшил ўрмон қимир этмай, кўлмак сувдай димикиб, тиниқиб ётарди. Яқин орада эса жуда катта водий дахшатли ёнғинда қовжираб, қул ва туирокка аралашиб ётар, куйган тўнкалар, ўнқонлар қорайиб кўринар эди. Банг-банг шу ерни қўли билан ихота қилиб кўрсатди: «Расмдаги — шу жой эди» деди ғамғиш кўза қарашин билан. Ҳақиқатан ҳам, бу водийнинг аслиин суратда кўрган менга ишунчалик таъсир этди-ю, абадий гуркираб турган ўрмоннинг баҳорини кўрган, унда туғилиб ўсган, сира ҳазон кўрмаган одамга ваҳший ёнғиндан кейинги бу шум хароба ниҳоятда фожнали туюлса керак.

Банг-банг иккимиз ҳазон бўлган водийга теналикдан узоқ тикилиб турдик. Қорайиб кетган тўнкалар орасида узоқдан шарпалар кўришди. Мен яна яхшироқ тикилдим: узоқда, зина-зина бўлиб чиққан кияда анчагина майдон лалмикор буғдой ерларидай кўкариб кўринарди.

Шоли экишяпти. Яқинда мана бу жойлар ҳам кўкаради... тинчлик бўлса, — деди Банг-банг. Унинг гапида, товўшида катталарга хос салмоқ, улуг армон бор эди.

Ҳа, ёш бўлса ҳам кўшни кўрган, калби пок дўстим! Бу жойлар албатга кўкаради. Энди инсон дахшатли ёнғинларга йўл қўймайди. Мана бу меҳнаткаш шоликорлар поймол бўлган ерларини кўкартирса, сен донишманд бобонгнинг ажойиб манзараларини тиклайсан. Бунга менинг имоним комил! Фақат бобонгдан қолган, бобонг ҳимоя қилган бу жабрдийда туирокни, бобонгдан сенга мерос қоладиган заҳматкаш мўйқаламни қадрла, эъоз эт, кичкина Банг-банг.

Эрталаб Субантонинг ёнига келганимда «артистлик»

қилишни эплармиканман дегаи тапвишда эдим. Лекин кечкурун у билан хайрлашганимда ўша тапвишим ўзимга бачкана кўриди. Мен кекса рассом билан бугун «артист-лик» қилиб эмас, расмапа, самимий, чин қалбимдан, ха-кикат хақида гаплашдим. Чуики юртининг жонажои ман-зараларини келгиндилар ўғирлаб кетолмаган, бу манзара-лар унинг қалбига нақш этилган эди.

Иррей портидаи Юнонистоннинг пойтахти Афинага қадар ўн беш чақиримча машинада юрилади. Бу жуда чиройли йўл. Зангори деиғиз орқада қолгандан кейин, икки томонда қадим Элладанинг ўрқач-ўрқач бўлиб уфққача тизилиб кетган ям-яшил қирлари бошланади.

Биз бирпас томонга қилайлик, деб гавжум бир дарахт-зорда автобусни тўхтатдик. Бу ерда бошқалар кўп гўзалликларни томонга қилишди-ю, лекин мен бир грекнинг ғалати ишига алахсиб ҳеч нарса кўролмай қолдим.

Бу, йигирма бешларга кирган, қоп-қора, чайир йигит эди. Дарахт соясига жойлашиб олиб, ғилдиракли қутичада кактус сотаётган экан. Кактус дегаини чучмалроққина бир арзон мева. Менинг хайратда қолган жойим шу бўлдики, ҳалиги бақувват йигит мана шу бемаза меванинг бир донаси туфайли юнунгина бир харидор билан астойдил жанжал бошлади. Нима ҳам бўлиб харидорнинг этагига оргилкача ўтиб кетган бир дона кактусни қайтиб олмагувча шовқин қилаверди ҳалиги йигит.

Мен унга тикилиб қолдим. Ёш, келишгангина бўлишига қарамай, жуда қуримсоқ экан, деб ўйладим.

Йўқ, бир лахзадан кейин бу фикримдан қайтдим. Шу атрофда чоққиллаб ўйнаб юрган болалардан бири, юз-қўли кир, жажжигина кизча, йигитнинг ёнида тухтаб қутичасига сук билан қараб қолди. Шунда грек кактуснинг нишанганидан танлаб, учтасини ҳалиги бегона болаиниң этагига солиб берди:

Бор, жўна!—деди у ва яна кичқириб молини мақтай кетди: — как-тус! Оғзиниғизда эриб кетади, как-тус!

Ёзувчилар кўпинча одамдаги ана шундай, бир қарашда майда ва тушуниб бўлмайдиган қарама-қаршилнкларга, одам руҳиятининг сезилар-сезилмас мавжларига эътибор қилиб қоладилар. Санъаткорлик диди билан бир нимаини пайқайдилар, чоғи. Кўпинча бундан катта нарсалар келиб чиқади. Ўша ёзувчи сезган иарса баъзан чиндан ҳам одам ҳаётидаги муҳим воқеаларга бориб уланади.

Назаримда ҳалиги йигитда бир ган бордай туюлди-ю, афсуски у Афина йўлидаги каштан соясига қолиб кетди-да.

Автобусимиз жүнади. Биз яна қадим Элладаһинг гўзал қирларига махлиё бўлиб, деразаларига тикилдик.

Мен ҳамон кактус сотувчи йигит ҳақида ўйлар эдим. У нега шуидай қилди? Бир дона мева учун камбагал бир харидор билан шунча жанжал қилди-ю, бегона болага бир этагини текиига бериб юборди. Бола-чақани яхши кўрар экан-да, нимаси бор, дедим ўзимча. Лекин бу хулосадан ўзим қониққан эмас эдим. Икки кундан кейин унинг ўзини тасодифан яна учратмаганимда бу ҳикоя ёзилмай қолган бўлар эди.

Бу сафар у Акраноль қасриинг вайрона зинаноясида дуч келди. Яна ўша қўтича-аравасида кактус сотаётган экан. Мени таниб, жилмайди. Ганлашиб келдик. Мен ўзимни қийнаган савоили шартта ўртага ташладим.

— Э-э, гириос,¹ — деди грек, — бола нарса овқатга суқ билан қарадими, райини қайтариш ярамайди. Вақтингиз зиқ бўлмаса, мен сизга бошимдан кечган бир воқеани айтиб берай.

Бу йигит анча серган чиқди. Мен «хўн» деб, шу ерда юмалаб ётган Парфеон мармарига ўтира қолдим. Ўзим ҳам чарчаган эдим. Қайси мамлакатга борсангиз одат шу экан: сайёҳларга нуқул қадимий вайроналарни курсатишади. Мен бундан зеркиб кетган эдим, навбатдаги томошалардан воз кечиб, шу серган, содда йигитини ҳикоясини тинглай қолдим.

— Мен энди ўн бешга қадам қўйган эдим. — деб бошлади ҳикоясини йигит, — лекин Марафон тоғларининг хар бир сўқмоғини кўз юмиб бориб ҳам гона олардим. Шунинг учун тоққа қочган ватанпарварлар менга анча оғир топшириқларни топширишар эди.

Бир кўни қишлоқдан тоққа бир қоп кактус элиб беришни буюрди «бобо». Бу киши ёшгина бўлса ҳам, биз уни «бобо» дердик, комиссар дейиши тақиқлаиған эди. «Хўи» дедим. Дедим-у, таним жимир этиб кетди. Қўна-қўндузи, йўллар хавфли, фашистлар изғиб юрибди, хар сўқмоқда рўпарангдан чиқиб қолиши мўмкин. Лекин «хўп» дедим. Тоғдагилар оч, ўсимлик томирини еб қўн ўтказишаётганини билардим (нон бўлса қишлоқда ҳам йўқ). Бир қоп кактус, хар бирига биттадан тегса ҳам, тоғдагиларнинг бир қўнлик тирикчилиги деган гап эди. «Хўн» дедим.

Лекин менга қаёқдаги бир болани қўшиб беришди. Нав-

¹ Гириос — биродар.

баглаб орқалайсизлар ёки замбил қилиб оласизлар деб. Мен бу шалпангқулоқ болани ёмон кўрардим. Полиздан қизилча ўғирларди. биламан. Ўша, Коста деган бола.

Тоққа чиққанда замбилнинг орқа томони оғир бўлади эмасми. гоза адабини еди. Уни олдинга қўяй десам йўл билмайди. Қарасам, чакка томирлари бўртиб, кўзи чикиб кетаётгандай кўринди. Оёғи тийганиб, тошларни шитирлатади. Сўкай десам, раҳмим келади, у жуда ориқ, бўйни, оёқлари ингичка эди.

Тоғ ўтлари сарғайиб, тиканаклар заҳардай санчила диган пайт. Ўнғирлар жимжит. Орқамда Костанинг хансирагани эшигилади.

— Биршас тўхтайллик. — деди у.

Тўхтадик. Коста ўтираркан йикилиб кетай деди. Унинг боши айланаётган экан.

— Офтоб урдими?

— Йўқ.

— Очмисан?

— Йй ўк. Гулларнинг ҳиди ёкмайди. Қовжираган тоғ гуллари... кўнглим айнаб кетди.

Мен қоп оғзини очиб, кактусни жиндак шамоллатдим. Меванинг димоғни китиклайдиган ширин ҳиди ҳавоши гутиб кетди. Мен беихтиёр «қўлт» этиб тупугимни ютиб кўйдим. Буни кўрган Коста меша ғалати қилиб қаради, бўйни чўзилиб, яна ҳам узун бўлиб кетгандай кўринди кўзимга.

Йўқ, мени ҳеч қандай ширин ҳид алдай олмайди. «Бобо»нинг бу ишга мени тайинлагани ҳам бежиз эмас. Мен чидамли, чиниққан, дағал, иродали боламан. Буни катталардан эшитганман. Етиб боргунча кактуснинг битгасига тегадиган бўлсам — виждонсизмай!

Мен қасам ичаётгандай пичирлардим. Йўл тобора тиккалашар, чақир тош оёққа ботар эди. Чарчадим. Агар шуидай пайтда кактуснинг бир неча томчи ширасини тилга томизсанг борми, тоғни талқон қиладиган бўлиб кегасан киши Лекии, йўқ, бу шайтонининг гапи. Шайгон пичирляпти қулоққа. Қондаги кактус тоғдагиларнинг ҳаммасига етиши керак, бир донадан бўлса ҳам. Бир донадан бўлса ҳам. Бир дона...

Орқамда Костанинг пишиллаши эшитилади. Негадир бирдан жаҳлим чиқиб кетди. Нега буни менга қўшиб беришди-я! Наинки менинг чидамлилигимга шубҳа қилишган бўлса! Бу мени синаб, кўзатиб бораётгандай, чамамда. Ким

ўзи бу? Коста, қизилча ўгриси! У ҳатто меидан бир ёш кичик ҳам! Шу мени сиёқ қилармицими?!

Биз яна тўхтадик. Қуёш пасайиб бормоқда эди. Тунгача етиб бориб бўладими-йўқми? Тоғ-тош ошиб, холдан тойиб етиб борсанг-у, жон бошига биттадан етмай қолса. Йўқ, етиши керак. Биттасига тегмайман. Тегдирмайман ҳам.

Мен яна қопни очиб шамоллатдим. Коста жойидан қимирлаб қўйди. Бунча тикилади бу?! Чўзинчоқ юзининг аллақайси пайи тортишиб, кекиртак суяги бпр юқорига чиқиб тушди.

— Биттаси уриниб қойти, бузилмасмикан? — деди у. Мен мевага қарадим. Ҳар кактусларки, қизариб, ширага тўлишиб билқиллаб турибди. Биттасини бўлиб еса, билмас эди ҳамку-я... Лекин йўқ, Коста бошласин. Менга тўғри келмайди. Коста бошласа майли. Лекин у журъат қилмаяпти. Уҳ тортади холос.

— Ҳа, чарчадингми?

— Йўқ, сен юрсанг юравераман.

Орқамда унинг оёқ товўшини эпитамаи. У оёғини судраб босяпти. Қайрилиб қарамасам ҳам билиб турибман: қопдан кўзини узмаяпти, кўз қорачиқлари кенгайиб кетган...

Мен, нима қилганимни ўзим ҳам билмай, замбилини тақ этиб қўйиб, орқамга қайрилдим-да:

— Буича тикиласан, сўлагиингни оқизиб! — деб кичқириб юбордим. Костанинг иам кўзлари ерда эди.

— Ўзинг ҳам қарадинг-ку, қараган билан камайиб қоладими?

— Мен қачон қарадим?!

— Сен менга ишонмайсан. Кўтар! Қани ким биринчи айтаркин дам олайлик, деб.

Мен уни аяб, бу сафар ўзим орқага ўтдим. Ўтдим-у, пушаймон едим: Костанинг тебраниб кетаётган қоқ елкасини, сўнги дармони билан қалтираб босаётган ингичка оёқларига қиррали тош ботганда елка чуқуридан тер оққанини доим кўриб бориш менинг асабимни чарчатиб юборди.

Лекин Коста тўхтамас эди. Мен бўлсам тўхтайлнк дейишга номус қилардим. Лекин тиззам қалтираб, чўккалаб қолдим. Тўхтадик. Мен дармоим етса сира тўхтамас эдим. Ҳар тўхтаганда кактусга кўз тушиб, биттасини ейиш керакми йўқми, деб ўйлай беради одам. Костанинг қолга тикилиши бўлса, одамнинг юрак-бағрини тилиб юборади.

Лекин бу сафар Коста қолга қарамади. Кекиртак суяги

хам кимирламади. Унинг совуқ тер босган юзи қоя тошдек ояпоқ эди. Бу ерда гул хиди ҳам йўқ, баланд тоғ ҳавоси тоза. Костанинг оғзи очик, юпқа қонсиз лаблари титрар эди.

Коста, ол, биттадан еймиз, — дедим мен унинг аҳволдан кўриб. Дедим-у, ўзимдан ўзим хафа бўлиб, таъбим хира бўлиб кетди. «Унинг аҳволини баҳона қилиб ўзинг ҳам емоқчисан» дегандай бўлди кимдир қулоғимга. Шу вақт Костанинг «йўқ» деб бош силкиганини кўриб, ўз-ўзимга ғазабим яна ошди. Ўзимга ўзим жуда аяич кўриниб кетдим.

Шундан кейин Коста ўрнидаи туrolмади. Шу ерда тунаб қоламиз шекилли, дедим атрофга қараб. Кеч ҳам кирган эди, дарров ой қалқди. Костага тикилиб юрагим шув этиб кетди: ой ёруғида у мурдадай кўринди кўзимга, буруи катаклари катта-катта, ёнок суяклари тошнинг қиррасидай туртиб чиққан...

Эртасига мен Костанинг ўлигини орқалаб лагерга етиб бордим. Доктор уни кўрибок очликдаи ўлганини айтди. Кўмиш иайгида меи ҳушимни йўқотган эканмаи, чашма суви билан ҳушимга келтиришиб, кўлимга битта кактус беришди. «Ҳаммага етибди. Жон бошига биттадан. Етибди...» дердим ўзимча. Лекин кўлимдаги кактусга қараб бирдан кўнглим ағдарилиб кетди. Кўлимдан юмалаб тушди. Оёғим билан эзиб ташладим-да, нарироққа кетдим. Кактус хиди кўнглимни беҳузур қиларди...

Шундаи бери кактус емайман. Ўстираман, сотаман-у, лекин емаймай. Бу жуда қийин, гириос.

Бошқа иш қилсангиз бўлмайдами? — деб сўрадим мен.

Нима иш? Қани иш?.. — деди у қўлларини ёйиб.

Биз жим қолдик. Акраполнинг қадим вайроналари орасида ажнабий саёҳларнинг гурунги эшитилар эди. Ҳазин бир ўй келди бошимга: бу йиғитнинг кўнглида нимадир кечяйти-ю, у ердагилар нималарни гаплашишянти. Ғалати. Бир-биридаи узок икки дунё-да...

ДЕРАЗАДАН БОҚҚАНДА

И ОКАГАМАДА тобим бўлмайд отелда ётиб қолдим. Шундан шу ёкка келиб, бу катта шаҳарин отель деразасидан томоша қилишга тўғри келгани жуда алам қилди. Лекин мен шуида ҳам сизни ўйлардим. Шу деразадан қараб ётиб ҳам бегона ҳаётнинг иккита кичкина, галати лавҳасини чнзиб, сиз учун олиб келдим.

1.

Бугун ҳаво очик. Сакура¹ гуллари ҳам бодроқ-бодроқ бўлиб очилиб кетган. Деразадан катта боғнинг нақшин паижаралари, озода, салқин хиёбонлар кўриниб турипти.

Шу хиёбондан майда қадам билан аста юриб кекса бир одам келяпти. У 50 ёшларда бўлса керак. Жуда бақувват, балаид бўйли, забардаст гавдали, анча озода кийинган.

Ёнида бир қаричгина келадиган оппоқ кучукча. Киши уни ингичка сариқ занжир билан етаклаб олган. Унинг гавдаси олдида бу кучукча бир чимдим иахтадеккина кўринарди. У тинмай пилдираб, ҳалиги забардаст гавдани истаган қуйиға солиб, судраб кетяпти. Гўё киши кучукчани эмас, кучукча кишини етаклаб кетаётгандай туюларди.

Мен буларни кеча ҳам, ўтган кунни ҳам кўрганман. Бу киши кучукчани йил ўн икки ой, ҳар куни шундай 5—6 соатлаб сайр қилдирадн чоғи. Кучукча тўхта деса тўхтайдн, юрса юради. Қадамнинг унга мослаб олишга уринади. Кучук муюшда ёки бутта соясида ивирсиб қолса, ҳалиги забардаст киши ҳам катта бир вазифани бажаргандай, ингичка занжирни икки қўллаб ушлаб, астойдил сабр-тоқат билан кутиб туради. Кучук бирон чивинни қувлаб юурса, киши ҳам барзангидай гавдасини лўкиллашиб, ҳаллослаб югуради...

Кунда шу аҳвол. Бу биронта бойвачча хонимиинг шу кучукка боғлаб қўйган хизматкори бўлса керак... Демак касби шу. Инсоннинг қадрига хўрлигим келиб кетди...

¹ Япония гилоси.

2.

Панжаранинг нари ёғида кўча, кўчанинг у бетида баланд зинаюяли дўкон бор.

Кизиган асфальтда ялаиғ оёқ бир киз бола келяпти. У, жуда ориқ, икки букулганча елкасида ўзидан ҳам оғир юкни — бомбук қутичада элликтача бўш шишани орқалаб келяпти. Ёнида кенг ёиоқли, зулукдай мўйлов кўйган, спортчилардай келишган қоматли йигит резинка чайиаб, бепарво қадам ташларди. Уиниғ пошнаси қалии, оёғи куймайди. Лекин, болага қийин, юк босиб тушяпти, куйлаги шалоббо ҳўл...

Киз бола бўлса ҳам чайир экан. Дўконга етиб келди. Балаид пиллапояга чикиш қолди, холос. Мана оёқ кўйди. Мен уиниғ юзини кўрмасам ҳам билиб турибман: хозир бутун кучини оёқларига йиғиб, тер окқан қошини чимириб, бир иафас билан чикиб олишга жазм қилиб турибди. Лекин шу иайтда нима бўлди-ю, учта кока-кола шишаси қутидан тушиб, цемеит зинада чил-чил бўлиб кетди. Бола юк тегидаи зўрға бошини буриб орқага бир қаради-ю, зинадан югургандай еигил чикиб кетди.

Лекин бу четдан қарагандағиша шуидай енгил кўринарди. Аслида бунга шу кичкина вужуддағи дармоннинг энг сўнги катрасигача сарф бўлиб кетган эди. Мен буни юк азобидан қутилган боланинг рангидан билдим.

Иш битгач, у ҳалиги йигитдан ҳақини сўради шекилли, йигит синган шишаларга қўлини бигиз қилиб кизчани туртиб юборди. Бола кетмади, яна ҳақини талаб қилди. Йигит дўк урди, тескари ўгирилиб олди, аллаким билан бошқа гапга киришиб кетди.

Бола ҳафсаласиз, оксоқланиб зинадан туша бошлади. Унинг изларида қон юки қолди. Товонини шиша тилган эди...

«МЕННИГ ВАТАНИМ БОРМИ?»

МУСТАФО дарсдан бўш вақтларида Олтин-мугиз пристанига чиқиб хаммолик қилиш билан тирикчилигини зўрға ўтказиб юрганида қишлоқдан етимча жияни келиб қолди. Катта хотинлардай узун қора кўйлак кийиб олган ялаиғ оёқ Жабрия Мустафони кўриш билан хўнграб йиғлаб юборди. Кўриниб турибднки, у ўйнаб келган эмас, бир корихол юз берган.

— Бобомни ўлдириб кетишди!.. — деди қизча, яна бутун вужуди билан титраб, тоғасининг бағрига ёпишаркан Мустафо нима қилишини билмай, унинг нам елкасини силаб, ташвишда қолди: бўлар иш бўлибди, лекин энди буни қаёққа олиб бориш керак? Студентлар ётоғига етаклаб бориб бўлмайди, олиб боргани билан ҳам, қоринини тўйғазип керак, оёғига бир нима олиб бериш керак.

Жабрия қишлоқда бобоси билан ёлғиз турарди. Бобосини бошқалар бобо дерди-ю, лекин Жабрия учун у ҳам

ота, ҳам она, ҳам ёруғ жаҳонда яккаю ягона меҳрибон дўст эди.

Кейинги вақтларда у жуда бесаранжом бўлиб юрди. Жабрия билан тузукроқ гаилашмай ҳам қўйди, овқат емай, чилимини устма уст қуриллатиб, ўзидан ўзи гапириб, қишлоқнинг қоймақомининг¹ қарғгани қарғган эди.

Э, ялтоки бўлмай бўйнинг узилгур, кўса! Нақ этигини ялайди-я офицернинг! Бизга бўлса бўзариб гапирадн: олижаиоб офицерлар бизнинг тинчлигимизни ҳимоя қилгани келишган эмиш, улардан миннатдор бўлишимиз лозим эмиш! Овора бўласаи, кўса!

Шу қуиларда қишлоқда америка ҳарбийлари келиб, жўхорикорликка ракета полигони қурниш учун одам ёллай бошлаган эдилар. Иш топилганидан фойдаланиб, у-бу ишлаб қолиш учун қурилишга ёллаганлар аичагина топилди. Лекин булар асосан ерга тери сингмаган бевош ёп-яланг эди, ҳолос. Кекса деҳқонлар жўхорикорлигини текислаб юборилишига ўлсак ҳам рози бўлмаймиз деб туриб олишди.

— Овора бўласаи, қоймақом! — дер эди Жабриянинг бобоси чилимининг ўтхонасини ловиллатиб, хужранинг қоронғи бурчагига аччиқ тутун нурқар экан. — Киндигимнинг қони тўқилган бу ерга. Болалигимдан тирикчилигим шу бир парча ернинг устиди. Уни келгундига бериб, қариган кунимда дарбадар бўламанми!

Бобо асл деҳқон, қари бўлса ҳам ҳали бақувват, сертомир қўллари чайир, соқоли кўксини тўлдириб турар, бошида эски шляпа, йўл-йўл иштонини доим тиззасигача шимариб юрар эди. Жабрия унинг қуйда асаби бўзилиб, кўзига қон тўлиб қайтаётганини фаҳмлаб, тасалли бермоқчи бўлар, лекин чолга ҳеч гап қор қилмас эди.

— Мени кимдан ҳимоя қилар экан! Меига ҳеч ким таҳдид қилаётгани йўқ. Менга ер керак, — дер эди у кечаси ҳам уйғониб кетиб, — ери менинг тирюғим билан бирга қайириб олади!

Кунлардан бир куни эрталаб Жабрия полигон қурилишида бобосининг ўлигини тоиди. Чолининг бир қўли ёнида ётган ўлик офицернинг бўғзиди, бир қўли қора ерни маҳкам чангаллаб қотиб қолган, кўксиди оқ соқоли тарвақайлаб, тиккайиб кетган эди. Фожиа кечаси юз берган бўлса ҳам, солдатлар бу икки жасадга яқинлашишмабди. Жабрия югу-

¹ Қоймақом — илгариги «мингбоши» деганга туғри келади.

риб бориб, бобосиниинг ўк егаи кўксига ташлаиди. Америкаликлар ундан ҳам хазар қилгайдай, яқин келишмади. Тушда кўса қоймақомнинг ўзи келиб уни бобо кўксидан ажратиб олиб кетди... Шу куни кечаси Жабрия баъзи кўшнилари-нинг маслахати билан шаҳарга қочди.

— Булар сени тирик қўйишмайди. Бу ерда инма ҳам бор сенга, бирон уруғинг, бирои илинжинг бўлмаса. Шаҳар катта, тиланиб бўлса ҳам куинингни кўриб кетасан, — дейишди кўшнилар.

Шаҳар чиндан ҳам катта. Лекин Мустафо унда бу бахтсиз етимчага жой топиб бера оладими?

Елкалари торгина, бўйни иигичка, латта бойлаб ўрған ювиксиз сочлари сичқоннинг думидай диккайган, ориқ Жабрия ҳозир унинг қаршисида йиғидан қизарган кўзларини тикиб, умид билан ёлбориб турибди.

Мустафо бир илож топгайдай бўлди. Шаҳарда уларнинг узоқ бир қариношлари бор. Ўшанинг остонасига бош уриш мумкин. Бадавлат хонадон, у ерда бир етимчанинг бор-йўқлиги ҳам билинмайди.

Лекин Зикриё афандининг ўзи ёмон одам. Қариндош бўлишига қарамай, Мустафо шунча қийналган кунлари ҳам уникига бир қуруш¹ сўраб борган эмас. Зикриё афанди америкаликларнинг иоғарасига ўйнайдиган бир газетанинг муҳаррири, уйда ҳам туркча гаплашмайди, студентлари иёпасига «исёнчилар», «қўпоровчилар» деб атайди. Шунинг учун Мустафо бу хонадон билан қариндошликдан ҳам воз кечиб қўйган эди.

Жабрия у ерга сиғиниб борадиган бўлса, албатта бобосиниинг воқеасидан гап очмагани маъқул. Ундан воқеани эшитса, Зикриё афанди ўша заҳотиёқ остонадаи қувиб солиши турган гап.

Мустафо шуни ўйлади-ю, жиянига бундай деди:

— Сен у ерда бобоигининг ўлганини гапириб қариношларимизни ғам-ғуссага солиб ўтирма. Зикриё афандимининг кўнгли бузилмасин. Ўйнаб келдим, Истамбулни томоша қилгани, келдим, деб кўяқол.

Жабрия хўи деди. Истамбулни томоша қилиш умиди ўзининг ҳам кўнглида бирдан-бир ёруғ нуқта бўлиб турар-

¹ Қуруш — чака пул.

ди. Эртагаёқ шаҳар кўчаларини, денгиз соҳилларини, хиё-
бонларни кўргани чиқади. Зеро кўнгли ёзилса...

Чиндан, Экриё афанди хонадонига Жабриянинг келиб
кўшилгани билинмади ҳам. Бу ерда ичкари-ташқари ҳовли-
лар, ўнлаб хоналар, келди-кетди, бир неча ит, машиналар,
хизматкорлар, ишқилиб, катта рўзғор. Жабрияга жой қилиб
беришди-ю, гўё туғилганидан бери шу ерда яшагандай, ўша
зумдаёқ унга ҳеч ким эътибор бермай, ҳамма унутди-қўйди.
Овқат кўп, истаганини қил, ўйна, юравер.

Лекин биринчи кечасиёқ Жабрия ҳаммани безовта қилиб
қўйди. Босинқираб қолди. Унинг овозига хизматчилар келди,
итлар вовуллади, хўжайинларнинг уйқуси безовта бўлди.

Жабриянинг тушига ўша бобоси ёнида ўлиб ётган офи-
цер кирган эди. Солдатми, офицерми, ишқилиб, ўша: бо-
шида яшил ҳарбий шанка, эғнида хом теридан сариғ қа-
йиш, ёнида тўпиоича, иштони тиззасидан, оёқлари сержун,
Жабрия уи кўриб бақириб юборди. Уйғониб кетди. Лекин
кўзиин юмиши билан солдат яна рўпарасида пайдо бўлавер-
ди. Нима гап деб кириб келган хизматчи хотинга маҳкам
ёишиб, Жабрия:

Кетмаиғ, кўрқаман! — деб туриб олди. Унинг совуқ
тер босган аъзойи-бадани дағ-дағ титрар эди.

Буни «йўлдан чарчаб келган»га йўйишди-ю, эртасигаёқ
унитишди. Қизиққи, Жабриянинг ўзини ҳам дарров унута
қолишди.

Жабрия шаҳарни томоша қилгани чиқди. Бобоси унга
Истамбулни жуда мақтар, катта бўлганинда албатта олиб
бориб кўрсатаман дегувчи эди. Мана у ҳозир ўша ўйла-
гандаёқ салобат босадиган ажойиб шаҳарда юрпти. Ихтиё-
ри ўзида. Қаёққа борса боради, нимани истаса кўради. Лекин
қизча юраги дов бермагандайроқ, секин кадам босади, гўё
босган жойи — муқаддас тупроқ.

Бироқ у катта кўчага чиқиши билан яна ҳалиги сол-
датни кўрди. Ушанинг ўзи эмас-ку, лекин бу ҳам худди
ўшанга ўхшайди. калта иштон, ботинкаси катта-катта, бол-
дирлари сержун... Яхшики, бир-бирдан гўзал жойлар
Жабриянинг хаёлини етаклаб кетди. Мана Боязит майдоин,
мана Дўлмабоқчанинг нақшин нанжаралари, мана Олтин
мугиз соҳилидан Мармар денгизига қадар чўзилган Ота-
Турк хиёбони...

Лекин ҳалиги солдат яна ҳар кадамда дуч келаверди.
У шаҳарнинг ҳамма чиройли жойларини эғаллаб олган эди.
Дам қаҳ-қаҳ уриб қаҳвахонадан чиқиб келади, дам қўли

билан икки қизни қучоклаб, ресторанга судрайди, дам гулзорнинг ўртасида миخلي пошнасини осмонга қилиб, жуили оёқларини силтаб ётган бўлади. Жабрия уи ҳар кўрганда вужуди титраб, юзидан қон қочиб, ўзини қаёққа қўйишни билмай қолади. Ниҳоят у юрагини олдириб қўйди: манави мушдан ҳам чиқиб келмасайди, манави йўлкада ҳам дуч келмасайди... Эиди Жабрия уйга шоммоқда, худди биров қувлаб келаётгандай орқа-ўнгига алаиглаб, хансираб бормоқда эди.

Ўққ, тинчгина етиб келди. Лекин сайр-томоша қилиб қайтган одамдай эмас, худди ҳозиргина иситмаси тушган бемордай, мадорсиз, кўзлари тинган, юзига рухий бир азоб соя солган эди. Овқат ҳам етмай, барвақт ётиб қолди. Кечаси ҳалиги аҳвол яна такрорланди. Бу сафар солдат унинг кўз олдига тирик эмас, ўлик ҳолда, бўйнилари тирноқ изидан кўқарган даҳшатли бир жасад холида пайдо бўлди.

— Чарчаган бўлса гўргайди, жин урган бўлса нима қиламиз? — дейишарди хизматчилар ташвишда қолиб.

Унинг эртасига Жабрия шаҳар сайридан яна ҳам эрта-роқ қайтди. Сулаймония жомисининг қоққасида ҳалиги солдат Жабриянинг бобосига ўхшаш кекса бир номозгўйни қўндок билаи уриб кулатганини кўрдию, худди кўз ўнгини қип-қизил қон қоплаб олди. Дарров орқасига қараб югурди. Ҳалиги солдат изма-из қувлаб келаётгандай, қиз орқасига қайрилиб қарашга юрак қилолмас эди. Жуда ҳолдан тойгандан кейин чидамади, қайрилиб қаради. Қараса, қайси кўзи билан кўрсинки, уша солдат чиндан ҳам қувлаб келяпти. Жабрия бунинг туш эмаслигини яхши биларди. Боши айла-ниб, вужуди қора терга ботди. Нима керак бу солдатга, бобосини бўлса ўлдирди, Жабрияни тутиб нима қилади, урадими, қул қиладими, унинг кучи-дармони ҳам йўқ ахир...

Қизча аранг етиб келиб ичкарига кирди-ю, эшикни маҳкам ёпди, тезроқ ўз хоиасига бекинди. Бироқ қоронғи бурчакда унинг хира кўзлари олдида яна солдат пайдо бўлди. У эшик тирқишидан кирдими, зах девордан сирқиб ўтдими, ишқилиб ўша-ўша, ҳамон тиржайиб турарди, Жабрия кичқириб юборди. Хизматкорлар келишди. Улар қизчани «жин чалган» лигига эиди тамом инонган эдилар. Бошларини сарак-сарак қилиб чиқиб кетишди.

Чиқиб кетишди-ю, бирпасдан кейин Жабриянинг хоиасидан яна даҳшатли чинқириқ эшитилди. Хўжайин етиб келгайда Жабрия мутлақо ҳолдан тойиб, кўзлари олайиб, ётиб қолган, юзлари доқадек эди.

У эсига келгач, у ёқ-бу ёққа алаинглаб, хўжайинга бобосининг ўлимидан тортиб бутуи воқеани айтиб беришга мажбур бўлди. «Афандимининг кўнгли бузилса бузилар,—деб ўйлади у Мустафонинг тайинлаган гапини эслаб,—айтиб бермасам хизматчилар мени жиннига чиқаришади».

Зикриё афанди, садаф нақили ҳасса тутган, оқ ёқали муҳаррир, қизчанинг ҳикоясини эшитди-ю, индамай чиқиб кетди.

Бир соатдан кейин хизматкор хотин Жабрияга бир тугунчада нон, битта кўйлак, битта кавуш тутказиб, кўча эшигигача кузатиб қўйди.

— Қайтиб келмай кўяқол, болам,— деди у кўз ёшиини енги билан артиб.

Шаҳарда студентлар ғалаёни аича тинчиб қолган бўлса ҳам, ётоқнинг хар бўлмасида тиимсиз бахс давом этарди, Мустафонинг каравоти ёнидаги бурчакда қишлоқи етимчаниинг иайдо бўлганига ҳеч ким эътибор ҳам бермади. «Пешонамга ёзилгани шу экан, қаерда пайдо бўлсам, менга ҳеч ким эътибор бермайди», деб ўтирган Жабрия кечқурун бирдан пайқадики, у ҳамманиннг диққат марказида экан. Мустафонинг ёнига келган студентлардан бири ширин сўз айтса, бири бир чакмоқ қайд берар, бири бошини силаб қўйса, бири ёстикча ташлаб кетар эди. Жабрия уларга тез ўрганиб кетди. Улар оч бўлишса — оч, тўқ бўлишса — тўқ. Қизча уларнинг сершовқин бахсларига ҳам қулок саладиган бўлди.

Студентлар «Ватаниарвар» деган сўзни кўи такрорлашар эди. Бу уларинг ташкилоти бўлса керак. Жабрия бир куни сўраб колди:

— Мустафо, ватанпарвар иимади?

— Ватаниарвар — ўз ватаниини жон-дилидан яхши кўрадиган одам,— деди Мустафо.

— Мустафо, мениннг ватаним борми?— деб сўради Жабрия.

Мустафо ўйланиб колди-ю, кейин қатъий жавоб берди:

— Ҳа, сениннг ватаниннг ўз қишлоғинг, мана — Истамбул. Сеи уни яхши билишинг, жон-дилиндан яхши кўришинг керак.

Студентлар ётоғига келгандан буёи Жабрия ҳалиги солдатни ёдидаи чиқараёзган эди. Ҳозир у яна кўзига кўриниб кетди. Лекин энди у, назарида уича ваҳималик эмас эди, чўнки у — келгинди, Истамбул эса — Жабрияники.

КУРАШАМАН ВА ЕНГАМАН

Бу сафар сизии Виллем деган бола билан таништираман. Унинг ёши ўн тўртларда бўлса бордир. Ўзи орик, чайир, новча. Катак шимининг торгина почаси болдирига ёпишган, қора беретининг тагидан оксарик сочлари қўнғироқ-қўнғироқ бўлиб осилиб турибди. Қўлида доим эшкак, кирғийбурни бўлса терлагани терлаган...

Виллем — голландиялик. У сиз кўрмаган кўи ғалати нарсаларни бошидан кечирган. Сиз дарёнинг тескари окканини кўрганмисиз? Виллем кўрган. Унинг мамлакатада кўприклар сойнинг устида эмас, остидан ўтади. Шамол тегирмонлар ғалла тортмайди... сув тортади. Виллем турадиган шаҳарда кўча йўқ, ўрнида каналлар...

Эртак дейсизми? Йўқ. Виллем учун буларнинг ҳаммаси оддий бир ҳол. Қайтага ўзгача бўлганда унга эртак бўлиб туюларди.

Виллем билан яхшироқ танишишингиз учун, унинг ўсган юрти ҳақида бир оз гапириб берай.

Вир замонлар океан сувлари кўтарниб Британия оролини Европадан ажратувчи Па-де-кале бўғози пайдо бўлганда, ҳозирги Голландия ерлари денгиз остида бўлган экан. Голланд халқи ўз юртининг туироғни денгиздан тортиб олибди. Бу жажжигиия гўзал мамлакат осов денгиз тўлқинлари билан мнинг йиллик укубатли курашларнинг натижаси экан.

Шунинг учун ҳам бу халқнинг қадимги гербида тўлқинлар билан олишаётган йўлбарс расми бор, унинг тагига «Курашаман ва енгаман!» деган сўзлар ёзилган. Табиатнинг ҳалокатли кучларига қарши бу кураш ҳали ҳам ҳар қуни, ҳар соат давом этмоқда.

Мамлакатнинг ери денгиз сатҳидан пастда. Голландлар ўз юртларини Нидерландия, бир қисмини эса Зерландия деб аташади. Нидерланд — пастлик ер, зерланд — денгиз туби деган сўз.

Голландларда бир мақол бор экан: денгизларни худо яратган, қирғоқларни биз яратганмиз, дейишади. Чиндан ҳам мамлакатнинг 1075 километрлик денгиз қирғоғи 50—60 метр баландликдаги табиий тўсиқлар (дюнлар), сунғий дамба ва тўғонлар билан қуршаб олинган. Инсон қўли билан

қурилган денгиз тўғонларининг қалинлиги баъзан 100 метр-га боради. Тошбетон тўғонларининг умумий узунлиги эса 3000 километр экан, яъни мамлакатнинг барча темир йўлларида икки барабар узунроқ. Тўлқин қайтарувчи тўсиқлар, дамба ва плотиналарга ёғоч, тошбетон, темир, цемент, шағал ташиш ҳозир ҳам тиимай давом этяпти.

Денгиз тўлқинларидан суийъий говлар билан ҳимоя қилинган ерлар марш деб аталади. Голландия — денгиздан паст маршлар мамлакати. Дамба ва тўғонлар денгиз қирғоғидагина эмас, мариларининг чегараларида ҳам бор. Маршдан туриб қарасаңиз, кенг дамбалар тепасидаи ўтиб бораётган поездлар, автомобилларни кўрасиз. Дарёлар, каналлар ҳам дамбалар устидаи оқади. Шунинг учун дамба тагида қурилган «кўприк»даи ўтар экансиз, теиаңиздаи дарё пристаиларида нароход сиреналари янграйди.

Денгиз суви қайтган вақтда жуда катта ер майдонлари қуриб қолади. Бундай ерии ватт дейишаркан. Халқ мана шу ваттларни денгиздан узиб олиб, қўлда сақлаб қолишга интилади. Денгиз тубларини қўлга олиш учун бўлган заҳматли меҳнат ҳали ҳам давом этяпти. Сўнги ўн йилда Зейдер-зе бўғозида 20 миң гектар ер қуритилган.

Лекин тошқини ҳалокати доим даҳшатли хавф солиб тураркан. Шимол денгизининг бебош тўлқиилари баъзан халқининг юз йиллар давомида қурган тўғонларини бирпасда ўпириб, маршларни денгизга кўшиб юбораркан.

Виллем 9 яшар чоғида мана шундай бир ҳалокатни ўз бошидан кечирибди. Биз уи Амстердамнинг канал-кўчаларида сузиб юрганимизда, катерда учратдик. Мотористга шогирд экан. Виллемнинг тарихини бизга ўша моторист гапириб берди. Моторист русчани чалакам-чатти қилиб гапираркан, Виллем гапнинг ўзи ҳақида экаиини пайқаб, ҳасратли кўзларини ялтилатар, қандайдир фожиали онларни эсларди шекилли, юзининг қаеридандир асаби тортилиб, титраб кўяр эди. Виз уинг юзига қараб, оғир ҳикояни унинг ўзидан эшитгандай бўлдик...

Виллемнинг бобоси ҳам, бобосининг бобоси ҳам денгиз билан олишиб ўлган, деди моторист. Бундан бир неча йил аввал улар қирғоқ шаҳарчаларидан бирида балиқчилик қилиб куи кўрар экаилар. Бир куни эрталаб туринса, олам қоп-қоронғи, томлар тупроқ билаи аралашиб осмонда учиб юрибди, дарахтлар ер бағирлаб, қўпорилган илдизлари тарвақайлаган. дарёлар тескари окиб ётибди... Бу даҳияг аломатини одамлар яхши билишар экаи, шунинг учуи ҳеч

нарсага карамай, бола-чакаларини опичлаб, бир неча минутда шаҳарни ташлаб жўнашибди. Таҳликага тушган минглаб оилалар йўлда қочаётиб тўлқин билан ювилиб кетибди. Виллем отасининг бўйнига чирмашиб, сочидан тишлаганча олти соат гирдобда тентирабди. Лойқа тўлқинлар ота-болани дам дарахт томирларига, дам сузиб юрган бочка, мурдаларга, дам тошга элтиб ураркан. Отанинг кўзн ўйилиб, кўли синиб, оғзидан кўпик аралаш қои кела бошлабди. Лекин шунда ҳам ўғлини қўймай, бир хомага тирмашиб суза берибди. Ниҳоят улар бир дамбанинг ёнбағрига тирмашиб тўлқинлар хуружидан кутулишибди. Ҳолдан тойган ота бошини ердан кўтаролмай:

— Ойинг... ойинг кўринмайдими?— деб сўрабди.

— Дада, атрофда ҳеч ким йўқ...— дебди Виллем!

— Уканг-чи?

— Ҳеч ким!

— Узоққа тикил...— дебди дадаси ердан юзини кўтармай,— шаҳримизнинг томлари кўринаябдимн?

Виллем атрофга узоқ тикилибди. Кўзи қоронғилашиб, боши айланиб, кўп қийналиб қусибди. Яна тикилибди.

— Дада, узоқда ҳам денгиздан бошқа ҳеч нарса йўқ...

Лекин ота энди унинг гапини, эшитмабди. Ву юз эмас... туироққа қоришган ўлик гўшт эди...

— Шуидай қилиб, унинг отаси ҳам боболари йўлидан кетди, денгиз билан олишиб ўлди,— деди моторист. Менинг кутулишим ҳам ноёб бир мўъжиза бўлди. Тўрт кун пиёда юриб, ярим ялаиғоч болаларим билан Амстердам кўчасига келиб йиқилдим. Болаларим ичида бу ҳам бор эди,— деди у сал жилмайганча Виллемни кўрсатиб. Кейин у Виллемга ўз тилида бир нима деди. Шунда бола бизни энди кўргандай, ҳаммамизга бир-бир қараб чиқди. Кўзларида ёш мўлтиллади. Ёнида турган ҳамсафарларимдан бирини маҳкам кучоқлаб, юзини унинг кўксига босди-да, хўнграб йиғлаб юборди. Виз буинг сабабига унча тупуимай, андишада қолдик. Лекин моторист ёқимли жилмаяр, Виллемнинг елкасига қоқиб юнатишга уринар эди. Кейин брезент кўлқоли билан Виллемнинг кўз ёшини артди-да, бизга тўшунтира бошлади.

— Виллем билан мени оёққа турғизган, оиламизни очлик ҳалокатидан қутқазган сиз бўлдингиз, азиз меҳмонлар,— деди у бизга қараб. Унинг захмат чеккан ориқ юзида меҳр шуъласи порлади. У бизни катерга ўтказаетганида ҳам

шундай меҳр билан жилмайган эди. Биз унинг ўша ҳолатини эди тушүндик.

— 1953 йил февраль ҳалокати қурбонларига ёрдам учун сизинг олижаноб халқингиз катта маблағ юборган эди. Ёдиғиздами? Ана ўшанда менинг оиламга ҳам, Виллемга ҳам жиндек тегди. Мен болаларимга, шулар қатори Виллемга ҳам нон, кийим олдим, иш топдим, Виллемни эшакка ўргатдим.

Виз совет халқининг 1953 йилда «Голландия миллий фонди»га миллион гулдеи пул юборганини эсладик. Голландияликлар бу мурувватини ҳозир ҳам миниатдорлик билан эслар эканлар.

Катерда жимлик чўқди. Ўйга толдик. Биз кўи қаватли бинолар тагига кириб кетган канал-қўчаларини томоша қилар эдик. Виллем эса, бизнинг қандай кишилар эканлигимизни билмокчи бўлгандай, ҳасрат изи кетмаган ялтироқ кўзлари билан ҳаммамизга бир-бир тикилмоқда эди...

АБУЛ АЛИ ВАТАННИ ИЎРГАНИЯПТИ...

Бундан бир неча йил аввал Рамзис кўчасидаги катта меҳмоихона муюшида чайиргина жинглак боланнинг чинқирншидан кулоқлар қоматга келарди... Абул Али қора терга тушиб, эртадан кечгача бақиргани бақирган эди:

— Ялло, зайтун! Ялло, зайтун!

Энди Абул Али зайтунпурушликини ташлади. Буинга сабаб бўлган нарса шуки, Ватан деган янги сўз чиқиб қолди. Илгарилар бу сўз ё йўқ эди, ё бўлса ҳам Абул Али уни билмасди. Бир вақт меҳмоихона муюшидаги жариди 'лар бу сўзини тез-тез тилга оладиган, баъзан эса, газеталарини балаид кўтариб, уни ҳавода силтаб, чоққиллаганча, шу сўзини айтиб, қичқириб ўтадиган бўлишди. Газеталарда бу сўзни ҳар қуни ёзишарди.

Назарида, жаридиларнинг обрўси жуда ошиб кетди. Энди улар орасида «ялло, зайтун!» деб қичқириб юриш бачканалик эди. Шунинг учун Абул Али ҳам жариди бўлиб олди.

Жуда катта ўзгаришлар бўлди. Илгариги кичкинагина, чиқиқроқ исқирт зайтуинуруш эди ўн олти яшар, келишган, жингалак сочли жаридига айланди. Абул Али илгари ватаи сўзини билмасди, энди бўлса у ватанини ўргана бошлади. Газетада ўқиб ҳам ўрганади, мактабда ҳам ўрганади, музейда ҳам, саёҳатда ҳам ўрганади, тарихини ҳам, келажагини ҳам, гоҳо ғурур билан, гоҳо алам билан, лекин доим севиб ўрганади.

Унинг кўзига ҳамма нарса бошқача кўриини бошлади. Масалан, илгари дўқондорнинг тоқчасида кока-кола шишалари ботаётган қуёшдан қулаётгандай йилтиллар эди. Энди Абул Али билдики, қуёш иур сочмаси шиша тугул одам

¹ Газета сотадиган болалар.

юзида ҳам кулги бўлмасди. Абул Али тиззасигача тушган узун оқ кўйлак, бошига кизил фас кийиб, қўлида от думи билан пашша қўриб юрадиган баджаҳл қўшнисини ҳеч нарсадан қўркмайдиган улуғ одам деб юрар эди. У киши итим копоғон бўлсин деб, қулоғини кесиб, тузлаб, мурчлаб ўзига егизган. Шу ити Фаруқ-подшонинг гаражидаги 185 та шахсий автомобилга қоровуллик қилар, ўзи бўлса подшога махрам эди. Абул Али энди ўйлаб қараса, бу одам шунчаки бир қул экан, ҳозир жуда ювош бўлиб қолди, эшиги тик этса юрагини ҳовучлайди.

Абул Али ватаинини мана шундай ўрганмоқда. Нил ёқасидаги эҳромлар этаги ҳам бир вақтлар Абул Али учун ажнабий сайёҳларга зайтун сотиладиган бир жой эди, холос. Энди бўлса...

Яқинда у Гизага яна борди. Кечки вайт эди. Қадим эҳромларнинг улуғвор кўланкаси аллақандай сирли туюлди. Сахро қуёшнинг сўнгги нурулари Сфинксиинг нураган и ёритиб турарди. Лекин Абул Алининг назарида энди у беш минг йиллик тилсиз тош эмас, жоили нарсадай кўринди. У тилга кирди. Сфинксининг овози сахро қаъридан чиққандай бўғик, сўзлари тошдай оғир эди:

— Мен оламдаги етти мўъжизанинг бириман. Тарихнинг элик асри кўз олдимдан саф тортиб ўтиб кетди. Фиръавилар бахт тилаб оёғимга тиз чўккан. Зулқарнайн от чоптириб ўтган ёнимдан, Наполеон пешонамга қараб ўқ узган... Вари оламдан ўтди, аммо мен турибман. Ҳозиргача замон фақат менга ҳукмини ўтказолмаган.

Сахролар қаърида юз минг қулнинг аянч ноласи эшитилади, қулоқ сол, Абул Али! Асрлар давомида мана бу эҳромлар учун тош ташиган қуллар ноласи! Эшитявсанми? Бу юксак эҳромлар инсон суягида тикланган тоғлардир. Фиръавнларнинг шуҳрат чиқариш дарди инсоният учун мана шундай фожиа бўлди.

Аммо қулининг калбида ҳам исоний армонлар сўнмаган эди. Исон ўз армонини менинг киёфамда ифода этди. Кўраисанми: менинг бошим — эркак бошидир, юзим эса — аёл жамоли, қақдимда шер турки мужассам. Ақл, хусн, қувват бирлиги!

Маиа шундай ҳароратли қалб армонларида ясалдим, азим бир совуқ тош бўлиб қотдим. Вақт ҳамма нарсага ҳукмрон, аммо менга ҳукми ўтмасди. Менинг тенгим йўқ эди. Мен қадим Миерининг рамази, гувоҳи, даҳоси ва тарихи эдим. Олам мени ҳайрат билан томоша қилишдан туймас-

дек эди. Мен даврларга, асрларга абадий хукмронман деб ўйлар эдим.

Аммо, йўқ, мен ҳам қарибман. Менга инсон эътибори муглақ камайдн. Замон келдики, мен унга таслим бўлишга мажбурман. Ёигнамада рақибим пайдо бўлиб, олам диққатини ўзига олди, улуғворликда, абадийликда, араб бахтини, қудрати ва ҳуснини ифодалашда мени сояда қолдирадиган бошқа бир рамаз, бошқа бир тарих яратилмоқда:

Уннинг оти Садал-Олий.

Менинг исминини тарих отахони Герадот қўйган эди. Уннинг исмини сен қўйибсан, Абул Али.

Сенинг уйингда тўртта кўза кўтарган аёл хайкали бор. Кўзаларниинг бирида — сув, бирида — нон, бирида — мева, бирида — гул. Ота-онанг Нилии мана шу аёл киёфасида тасаввур этар, унга тикилар, арзи-ҳол айтар, ёлворар эди.

Сен эса бу ерга келаётиб иил соҳилидаги хурмозор хиёбонда «Уйғониш» хайкални кўрдинг. Қохираининг дорилфунун майдонида қад кўтарган бу хайкал хонадонларда яшириниб эмас, бутун Ватан кўз олдида мағрур турибди. Унда дардли умид ва ёлвориш ҳисси йўқ, улуғ ишоич, исёнкор талаб руҳи ифодаланган. Бу хайкалда мен, Сфинкс шер қаддимни кўтармоқдаман ва ёнимда хали и аёл узоқларга кўз ташламоқда. Миср ва Нил!

Сен Мисрнинг фарзандисан, Абул Али. Миср эса Нилнинг фарзанди.

Нил бўйлаб юр, саҳролари кез. Бу ерларда ҳар асрда икки марта ёмғир ёғади, тошбақадай катта «эзгу» қўнғизлар чаён тутиб еб, юриб етиладиган «шайтон алафи»ни сўриб ўсади. Аммо энди бу ерларга инсон из солди. Ёввойи мушукни овга ўргатиб тирикчилик қилган бадавийлар ҳам. Уралда туғилган гигант қадамли экскаваторлар ҳам, оқ тўя минган фаллоҳлар ҳам — бари Садал-Олий йўлларида оқиб бормоқда.

Садал-Олий фиръавнлар макбарасимас. Уннинг олдида миср эҳромлари чўкиб кетади. Уннинг иойдеворларига ёткизиладиган қоя тош ўттизта Ҳуф эҳромига етиб ошарди. Аммо бу тошлар қонли ёш билан эмас, инсон кўзининг қувонч нури билан суғорилмоқда. Нур саҳроси зангор мавжли деигиз бўлади, соҳиллари яшил боғлар, хурмо, зайтун билан тўлади...

Менинг умрим олдида сенинг ёшинг — тоғ олдида гард.
+ Садал-Олий сенинг ёшингда. Аммо сиз — келажаксиз, мен

эса — ўтмиш. Келажак ўтмишни енгишига шу замонга келиб инондим.

Замон... Осуонга борсанг олтин сочли экскаваторчи билан албатта танишасан. У қоп-қора, жингалак соч араб иигити билан бирга ишлайди. Машинасининг кабинасида, деворга осилган бир сурат кўрасан. У уни отам дейди. Сен шу суратга тикилиб кара. Бу ўша олтин сочли йигитнинг отаси эмас. У — мен таслим бўлган шу янги Замоннинг отаси.

Исми — Ленин.

Нил тошганда сув остида қоладиган «муқаддас» ғорни кўрганмисан? Исо Қуддусул-муқаддасдан қочганда яширинган ғор шу. Мамлуклар мозори — «ўлик шаҳар» четидаги бани-изроил ибодатхонасида кийик терисига ёзилган кўп минг йиллик таврот бор. Мусо шу ердан қочганда уни унутиб қолдирган дейишади.

Бу қитъага Исо яширинган, Мусо жон сақлаган, Муҳаммад туғилган... Барининг байроғида шу сўзлар ёзилган эди: инсон қул, инсон хокисор...

Ленни бизнинг қитъамизга ўзи келмади. Унинг исми, ғояси келди: инсон бахтга ҳақли, инсон қудрагли!

Шундан кейин Сфинксининг овози тингандай бўлди. Эҳромлар соясида саҳро тунн туғилмоқда эди. Абу Алиининг қулоғида сўнги сўзлар ҳамон янграйди: инсон бахтга ҳақли, инсон қудратли!

У буни кўнглида такрорлай бошлади. Аслида юқоридаги сўзларни ҳам Сфинкс айтгани йўқ, у сўзлар Абул Алининг ўз кўнглида такрорланган эди. Ҳозир унинг дилида бундай янги фикрлар жуда кўп. У ватанини ўрганмоқда. Тарихининг фожиасини, бутун улғуворлигини, бугунги қадрини, эртаги ҳуснини уқиб олишга интилмақда...

Хаммасига япон шахзодаси... йўғ-э, эфиопия қироли сабабчи бўлди. Бўлмаса Хай Янь билан Саня бир кўчада туғилиб ўсган киёматлик ўртоқ эдилар.

Кўча дедим-у, лекин Чженнинг ҳали кўча дегулик кўчаси ҳам йўқ; айтгандай, оти ҳам йўқ: Чжень, шунчаки, қишлоқ дегани. У саккнзатагина вақтинча солиingan омонат фанзадан иборат.

Санянинг дадаси ёшлигида Вахш дарёсини, катта бўлганда эса Ангарани бўғишда қатнашган инженер. Бу ерга. Хао Цзян дарёсига тўғон қуриш учун бир тўда совет мутахассислари билан бирга келиб қолган.

Саня ҳали она юртини кўрмаган. «Анкетага Братскда туғилганман деб ёсам майлими, дада?» деб сўради у бир куни. «Нега?— деди дадаси,— Хао Цзян соҳилида туғилганман деб фахр билан ёзабер. Бу ерлар ҳам келгусида жаҳонга машҳур бўлади, ўғлим!»

Санянинг дадаси бу ерларни чиндан ҳам яхши кўрарди. Хао Цзяни жиловлашнинг янги лойиҳасини тузган мутахассислар группасининг бошлиғи ҳам шу — Санянинг дадаси. У тўғонга ийдевор бўладиган метин қирғоқни топишда Вахшдаги тажрибасини ишга солипти. Янги лойиҳа бўйича тўғонга шундай жой танлаиштики, энди бу ерда тўғон билан электростанциягина эмас, янги денгиз ҳам пайдо бўлар экан.

Хай Яннинг ҳам дадаси ўша ерда ишлайди, прораб. Дадаларига кўзада қатиқ ташиб юриб, иккаласи ҳам Хао Цзян соҳилларидаги тонли сўқмоқларни, ўрмон йўллари-ни кечиш жойларини, гулзор ўтлоқларни жуда яхши биллиб олишиди.

Саня Хай Янини аввало шунинг учун яхши кўрардики, Хай Янь Саня кўрмаган, унинг энг ширин орзуси бўлган Москвани беш қўлда биларди. Бу шаҳарда у билмаган кўча, у билмаган майдон йўқ, кўзини юмиб туриб айтиб беради.

Бир куни Россиядан келган сайёҳлар қурилишни томоша қилишиди. Хай Янь улардан бирини, доим жилмайиб турадиган, истараси иссиққина бир чолни саволга тутиб қолди.

— Ни-хао, сулен¹, Пушкинни кўчанинг бу томонига кўчириб бўлишдими?

— Ҳа, ҳа. Шуйдоқ кўчириб қўйишди,— деди чол.

— Энди жуда ажойиб бўлди-да!— Хай Янь бутун Москвани кўз олдида кўриб тургандек, қўлини олдинга чўзиб., завқ билан гаирира кетди:— муни қаранг — Горький кўчаси шундоқ юрсангиз. аввал — Юрий Долгорукий, кейин Пушкин, ундан кейин Маяковский, Горький... Ҳаммаси ўз номига. Москванинг улуғлигига яраша баҳайбат, баланд! Царь-Колоколнинг ҳам кўчирилгани яхши бўлди, кўримсиз жойда эди, нима дедингиз?

— Ҳа тўғри,— деди кекса сайёҳ. Унинг кўзларидан ҳам майин, завқли ўйчанлик пайдо бўлди: Москвани эслаб кетди шекилли.

— Ҳа, Москва... — деди у соғингандай чуқур нафас олиб.— Хао, хин-хао², Москва-яхши! Кечирасиз, сиз сўнгги марта Москвани қачон кўриб эдингиз?— деб сўраб қолди у боладан. Хай Янь бирдаи кўзини пастга олиб, хафаҳол бош чайқади:

— Москвани кўрмаганман-да...— деди у. Чол хайратда унга тикилиб қолди.

Хай Янь Москвани чиндан ҳам кўрган эмас. У ерда унинг ғойибдан танишган бир дўсти бор эди, холос. 135-мактабдан. Володя деган. Улар тинмай хат ёзишар, бир-бирларига маркалар юборишар эди. Хай Янь Володянинг хатларидан, маркаларидан Москвани шунчалик яхши билиб олган эди.

Саня билан Хай Яннинг гаплашмай қўйишига ҳам ана шу Володя, тўғрироғи, у юборган бир марка сабаб бўлди. Япон шахзодасимиди, Эфиопия қиролими... Ҳа, майли, буни кейинроқ гаплашармиз. Ҳозир Саня билан Хай Яннинг илгариги дўстлигидан келайлик.

Хао Цзян соҳиллардан, тоғи-тош, дара-ува оралаб, оталарининг олдига биринчи борганларида улар бу ерларни ҳам, бир-бирларини ҳам яхши билишмас эди. Вир қарашда мулойимгина кўриган фил ўланининг оёқни устарадай тилиши, ўтган йилги заррин хазон тўпининг тагида захарли илон яшаши, бойқутнинг ваҳимали товуши қобон келатганидан дарак бериши, ёввойи ҳўкизни ҳам чақса йиқитадиган кичкина чиройли капалакларнинг бўлиши, дўинининг

¹ Салом, рус ўрток.

² Яхши, жуда яхши.

тагига бостириб кийса, бошни доим майингина қашиб турадиган чигирткалар борлигини улар маиша шу юришларда билиб олишди.

Бир куни улар Қуёини чўмилтириш байрамига боршди. Бу байрам ҳар йили бир марта, тоғда бўлади. Одамлар азонда туриб, онлалари билаи, қуёшнинг денгиздан чиқиб келишини томоиша қилиш учун тоғ чўққисига чиқадилар. Байрам бир неча минутгина давом этади, лекин жуда завқли бўлади.

Икки оғайни салкин тонгда енгил туманини ёриб, қиров тушган қўл майсазорларини ялаиғ оёқ босиб, жилғаларни кечиб ўтиб, тоққа чиқиб кетишди. Улар бу майсазорларни, бу дараларни сув босиб, яқин орада денгиз пайдо бўлишини дадаларидан эшитган эдилар. Шунинг учун ҳам бу ерларда юриш, айинкса қандайдир афсоналар билан боғлиқ бўлган Қуёшни чўмилтириш байрамн тонгида, уларнинг кўнглига ғалати романтик рух бағишлар эди. Мана зайгун дарахтлари муиғайиб туринти. Гуллар тегидан иотаниш қушчалар иир этиб учиб кетди... Булар ҳаммаси яқинда сув остида қолади. Бу ер деиғиз туби бўлади. Мана, Хай Янь эгилиб, цзису ўтиинг шалианг барғларини силаяпти. Бу ўт етти хил касалга дори бўлади дейишади... Саия уни сийпаб, ҳидлаб кўрди, лекин ҳозир узок томоша қилишга вақт йўқ: Қуёш чўмила бошлагунча тоққа чиқиб бориш керак. Қуёш чўмилиб сувдан чиққанда ҳамма унга кўнглидаги энг яхши тилакларини айтиб улгуришн керак. Иккала оғайни тоғтошга тирмашар экан, ҳансираганча алланималарин ни-чирлашар эди.

Бу туманли эртада тоғнинг илои изи сўкмоқ йўллари гавжум эди. Биров болаларинн етаклаган, биров кекса онасинн суяб чикмоқда. Бир неча дақиқадан кейин Деиғиз,, Қуёш, Одам бир-бири билан учрашади.

Оғайнлар чўққига чиқиб олишди. Иккиси ҳам кўксини қояга бериб ётиб, нафасини ичига ютиб, қизариб келаётган денгиз уфқига тикилишди. Қуёш заррин тўлқииларни чил-чил сиидриб, топ-тоза ювилган ялаиғоч елкасини кўрсатди. У ёркин, мусаффо, олтин ранг, улуғвор эди. Туман, булут ва соялар хуркиб уфққа томон қочди. Чўмилиб чиккаб қуёш ер узра қалқиб, оғайниларнинг пичирлашларига, энг азиз тилакларига қулоқ солгандай, юзларга, тошларга, барғларга, киприкларга, кўнгилларга илик иур сочи!..

...Мана шундай ажойиб тонглар, ажойиб сафарлар нк-кала дўст ҳаётида кўп бўлган. Улар сира тугамайдигандек эди. Аммо...

Бир куни Володядан бир марка келди. Япон шахзодаси-миди, Эфиопия киролими... Ишқилиб, нима бўлдию, Хай Янь уни «тарихий шахслар» катагига ёпиштирамиз дедн. Саня бунга кўнмади: шахзода ҳам тарихий шахс бўптими? Туполев — тарихий шахс! Лумумба — тарихий шахс! Шахзода-чи? Атом асрида, космос асрида шахзоданинг ҳеч ахамияти йўқ.

Хай Янь бунга кўшилмади. Тарихда борми, яшаб ўтган ёки яшаб туриптими — демак тарихий шахс. Ипонмасаиғ Володяга ёзамиз. Қани у нима дер экаи?

Санянинг баттар жаҳли чиқди. Шунга ҳам Володями? Ўзимиз ҳам эси пастлардаи эмасмиз-ку. Ҳа, деб Володя экаи-да!

Саня иккаласининг ўртасига ғойибдан аралашиб қолган ўша Володядан ўртоғини қизганар эди. Қўпол гапириб кўйди. Володянигни кўрмаган бўлсак — балки пучққдир, балки мактанчоққдир, балки аҳмоққдир...

Бу гап Хай Янни қаттиқ хафа қилди.

— Ўзинг аҳмоқсан! — деб юборди у.

Шу-шу бўлдию, орага совуқлик тушиб, нкки ўртоқ ара-лашиб, гаплашмай кўйишди.

Лекин эртасигаёқ иккаласи ҳам зерикиб қолди. Айниқса Хай Яннинг тоби қочиб қолганда, Саня ўзини қаёққа кўйишни билмай, далаларда юрар, бамбук таёғи билан майсаларнинг бошини уриб учирар, сув бўйида ўтириб, баъзан йиғлаб юборғидай бўлар эди.

Хай Яннинг кекса онаси Хай Янь-ма «тилла нилуфар» оёқлилардан¹ эмас, кўпини кўрган, меҳнатқаш, бир вақт революцияларда қатнашган хотини эди. Унинг эртақларини тинглагани болаларгина эмас, катталар ҳам тўиланар эди. Айниқса Хай Яннинг тоби қочиб қолганда Хай Янь-ма ўз атрофига унинг тенгдошларини тўплаб, қоғоздан каптар ясаб туриб, эртақ ҳикоя айтгани-айтган эди. Бу гуруиғларда Санянинг кўринмай бошлаганини пайқаган Хай Янь-ма неварасидан ҳеч нарсани суриштирмади. Лекин бир куни гуруиғда Санянинг дадасини кўриб ичила хурсанд бўлди.

¹ Оксуяк хотинлар оёқларини қолипга солиб кичрайғиришади. Буни «Тилла нилуфар» оёқ дейилади.

Дадасининг соясига бикиниб Саиянинг ўзи ҳам утирар эди бурчакда. Афтидан уни дадаси етаклаб келганга ўхшайди.

Мана шу куни Хай Янь-ма шундай ҳикоя айтиб берди:

«Ёш эдим. Чиройли эдим. Тақдир мени Сибирда Колчакка қарши жангларга олиб кирди. Командир топшириғи билан оқлар ичига сир билгани бориб, бир қапча вақт ресторанда ишлаган бўлиб юрдим. Шу пайт мени бир оқ офицер яхши кўриб қолди. Ниҳоятда кўхлик, савлатли, ёш, кўзлари чақнаб турган, олов йиғит эди. Аввал кўрдим, яқинлашманг дедим, лекин у астойдил яхши кўрар эди. Кунда меинг ёнимга келаверди. Ахйри, мен сенинг душманингман, менда оқларга, текинхўрларга, революция дунманиларига раҳм-шафкат йўқ, деб очик айтдим. Маънос бош эгиб кетди-ю, икки кундан кейин яна келди. Мен унга яна революциядан, совет ҳокимиятининг афзалликларидан ганирдим. Ҳар куни ўз фикрларимни уқдиравериб, уни революция томонга оғдириб олдим, у менинг гапларимни астойдил маъқуллай бошлади.

Бир ойдан кейин командирнинг топшириғини иккаламиз бирга бажара бошладик. У билимли офицер эди, жуда кун ёрдами тегди.

Аммо биз қўлга тушдик. Менинг эҳтиётсизлигим билан қўлга тушдик. Колчакчилар иккаламизни отишга ҳукм қилишди.

Мана, жарлик тепасида турибмиз. Тонг энди ёришган эди. Тубигача қуюқ ўрмон ғовлаб кетган жарлик оқнок туман билан тўла. Совқотиб, турган юпқа шинелли икки солдат офицернинг буйруғи билан бизни нишонга олди. Мен фақат Ваняни ўйлардим. Ваня эди унинг оти. Мен уни хато йўлдан қайтардим, одам бўлди, менинг муҳаббатим билан балки бахтли бўлди, энди ўлиб кетса увол, жуда ҳам увол, деб ўйлардим ичимда. Солдатларнинг тепкидаги бармоғига тикилганимча, секин «Ваня, қоч!» дедим. Шу вақт вангиллаб ўқ чиқди, мен бир сапчиб кўксим билан Ванянинг гавдасини тўсиб улгурган эдим, у жарликка, туман ичига шўнғиб йўқолди. Мен ҳам юмаладим. Юмаладим, лекин тайганинг ўқ товушидан янграганини эшитиб турардим: фақат ярадор бўлган экаиман. Совуққа қотган солдатлар узок текшириб ўтирмай жўнаб кетишди. Шу-шу, Ваня ўрмондаги акси садодай ғойиб бўлди. Тирикми, қочиб қутилдим — билмайман. Назаримда — қутилди, лекин мен уни кейин учратолмадим...»

Хай Янь-манинг бу ҳикоясидаи кейин Санянинг дадаси ғалати бўлиб кетди. У индамай, жуда ўйчан ҳолда Саняни етаклаб, бош эгиб уйга қайтди. Кечаси ётган жойида эса, ўзидан ўзи гапириб қолди:

— Саня, биласанми, сенинг бобонг ҳам офицер эди, оқлар отишга ҳукм қилганда уни кимдир қутқазган.

— Бобоннинг оти Ваня эмас-ку?— деди хайрон бўлган Саня ўриндан туриб.

— Ҳа, бобоннинг оти Ваня эмас... нега туриб ўтирдиг, ётакол,— деди дадаси,— мени ҳам ганга солма, дам олиш керак, индинга денгизга сув кўямиз.

Саня ётди-ю, лекин ухломмади. У эртасига ўзини кўярга жой тополмади. Кўнглига қандайдир яхши бир нарса ғулғула солиб кўйган эди. Қани эди Хай-Янь бўлса-ю, бобоси ҳақида, Хай Янь-манинг ҳикояси ҳақида, ҳамма-ҳамма нарсалар ҳақида иккаласи мириқиб гаплашишса! Вўлмайди-да, улар аразлашиб қолишган. Кел, ярашайлик, деб боришга кимнинг бўйни ёр беради дейсиз.

Бу орада Хай Яннинг касали оғирлашди. Узок шаҳардаи доктор келган кун Саня уларнинг деразаси тагига иисиб кулоқ солди. Қани, нима гап экан, доктор нима дейди?

Ичкаридан ҳеч овоз чиқмади. Доктор айвонга чиққанда «Цэису гули топилмайдими?» деб сўради. Хай Янь-ма афсусланиб: «Қаёқда дейсиз, бу ерда тузукроқ дорихона ҳам йўқ» деб шикоят қилди. Улар секин гаплашишар эди. Афтидан, цэису гули тояилса Хай Янь эртагаёқ тузалиб кетадиган экан, доктор эса бу дори гулни шаҳар аптекасидаи фақат тўрт кун деганда етказиб бериши мумкин экан.

Санянинг кўзлари ёниб етди. Хао Цзин соҳилидаги личанзорда ўсган цэису бўтаси кўз олдида тебраниб турар эди. Ҳозир туй... Соат неча бўлди?

Саня шошиб уйга борди. Соат 12. Агар тўртда чиқиб кетолса, дарага етганида тонг отади. Энг кўркиичли жой ўша. Қобоннинг қимир этганини сезиб, шум овоз билан йиғлайдиган бойқуш ҳам ўша ерда.

Саня ухламаслигини билса ҳам, уйдагиларга ҳеч нарса билдирмаслик учун ётди. Шу пайт ичкаридан дадасининг овози эшитилди-ю, унинг кечаги гапи ёдига тунди: «Идинга деигизга сув кўямиз». Кеча унча диққатини тортмаган бу гап бугун миясига бигиздай санчилди, кулоғи зинғиллаб кетди. Саня ётолмади. Ётса бутун вужуди ёниб кетаётгандай эди. Аста туриб, ботинкаси билан бамбук таёғини

елкасига олди-да, деразадан тушиб тун қоронғисида гойиб бўлди...

Эрталаб Санянинг дадаси саросимада ҳаммани оёққа турғизди. Шундай масъулиятли тигиз қуида бир кори хол бўлиб ишдаи қолдириб ўтирмаса ҳали. Санянинг қаёққа кетганини ҳеч ким билмас, ҳамма гаранг, ҳамма тапвишда эди.

— Саняни кўрмадингизми?

— Йўқ.

— Кўзингиз тушмадими?

— Бехабарман.

— Хай Яннинг ўртоғи-чи, сочи саринг, котмагина, оёқлари узун...

— Кўрганим йўқ, эсизгина-я...

Шу вақт Хай Янь бир нимани эслади. Доктор келган қуни деразадан унинг саринг боғини кўрган эди.

— Менга цаису гули кидиргани кетмадимикин?

— Қаёққа!

— Хао Цзяи дарасига. Ўша ерда гуллаб турганини кўрган эдик,— деди Хай Янь.

Санянинг дадаси соатига қараб, ранги оқариб кетди. Яна 13 минутдан кейин дарани сув босади!

Бир нафасда Чжэнь кўчаларида ҳеч ким қолмади. Ҳувиллаб қолган фаизада Хай Яннинг ўзи ёлғиз, шипга қараб ётарди. Бирдан юраги дук-дук этиб тепа бошлади. «Улар топншолмайди, улар бизнинг сўқмоқ йўлимизни би-лишмайди! Меисиз уни ҳеч ким тополмайди!»

Хай Янь кўрпани отиб ташлаб, кийинди-да, ҳаисираган-ча чопди.

Тонг қизариб қолган эди. Бугун ҳам дарада кўм-кўк туман, майсалар ҳўл. Ўрмонзорларда эса ўтган йилги барглар кўриадай юмшок, иссиқ. Дарров дармони қуриб қолган Хай Яннинг бирпас ётгиси келди-ю, лекин ҳозир мумкин эмас. Бирок тепаликдан тушмасданок уни қизил байроқча тутган кишилар тўхтатишди.

— Қайт! Қайт!— дейишди улар ваҳима билан.— Ҳозир дарани сув босади.

— Саня... Саня...— деди ҳолсиз Хай Янь узоқни кўрса-тиб. Югуриб келиб унинг қўлидан тутдилар. Унинг иситмаси зўр эди.

Бу вақт тоғларини ларзага келтириб, қаторасига бир неча динамит портлади. Унииг овози анчагача ҳавони зириллатиб турди. Ҳамманинг тонг нурида қизарган юзида қувонч порласа, Хай Яннинг узоққа, дарага тикилган ёш

тўла кўзларида ваҳима бор эди. Портлашдан кейин уига эътибор бермай кўйишди. Аллақаёқларда шовиллаган товуш, дарахтларнинг қасир-қусур ағдарилиши, ёввойи эчкиларнинг аянчли маъраши, йиртқич ҳайвонларнинг бўкириши, қушларнинг ваҳимали қийқириши эшитилар эди. Хай Янь касалини унутди. Одамларнинг этагидан тортқилаб, бир нималар деб ялинса ҳам бўлмади — ҳамманинг диққати туманли дарада бўлаётган ғалати даҳшатли ўзгаришда эди.

Хай Янь нима қилишини билмай, дармонсиз йиқилай деб турганида узоқдан ўз отини эшитиб қолди:

— Хай Янь! Хай Янь!!!

Бу Саиянинг чинқириғи эди. У пастдан, дарадан, куюк туман ичидан чопиб чикиб келди. Кўксиди бир кучоқ ёввойи гул.

— Мана! Цзису гули! Сеи тузалиб кетдингми?

Хай Янь ҳозир чиндан ҳам тузалиб кетгандай эди. У гулни ҳидлаш баҳонаси билан, ҳаисираб келган ўртоғининг кўкрагига юзини қўйди. Саня унинг кўнглида нималар бўлиб ўтганидан, ҳозир нималар бўлаётганидан беҳабар эди. Улар ярашиш ҳақида гапириб ўтиришмади. Орада гўё ҳеч нарса бўлмагандек эди.

— Яхшиям тузалиб кетибсан, бўлмаса мана буларни кўролмай қолардинг!— деди Саня шодлигини ичига сиғди-ролмай.

Улар ҳамма нарсани унутиб, денгиз пайдо бўлишни томоша қила бошладилар. Қуёшнинг дастлабки илиқ нурлари ҳўл уст-бошларни қуритиб, танга хушёқар, пастда дарахтлар орасида пайдо бўлган катта-катта кўлларни йилтиллатар эди. Кўп ўтмай яги денгиз суви икки дўстининг оёқ остидаги қояларга келиб чайқала бошлади. Сув юзи хали ҳазон, хасхашак билаи қопланган эди.

— Энди Қуёш чўмилишига қандоқ борамиз?— деди Хай Янь янги сувнинг нариги қирғоғида пастаккина бўлиб қолган тоғларга қараб.

— Қуёш энди мана шу янги деиғизда чўмилар экан!— деди Саия.

— Бу сув ифлос-ку?

— Тўлқин урганда тозаланиб кетади. Қуёш тиниқ сувда чўмилади. У доим озода...

ҚАНОТ

Эргаш ўзи орик, чайнр, енгил; ерда югуриб эмас, худди учиб юради. Ҳа, ҳа, қаноти бордек: канал ёқасига ҳам бир зумда учиб бориб келади, совхознинг катта боғига ҳам, Қамишкападаги чўлқуварлар ший-поинига ҳам. Чопгани-чопган, нимага, қаёққа, бирон фойдаси борми-йўқми, унга бари бир, югуриб, учиб юрса бўлгани. Баъзан қанотн борлигига ўзи ҳам ишониб кетади чоғи; бўлмаса бу қадар тез, бу қадар югурик, нардек енгил бўлармиди, чарчаш нималиги хаёлига келмайди-я!

Совхоз посёлкасида, униинг атрофидаги бахмал қирларда Эргашнинг оёғи етмаган жой йўқ. Лекин қаерда бўлмасин чашма сувидан нураб ётган қизил жарликдами, юмронқозиқ инига пақирлаб сув қуйиб ов қиладиган чўпон-чўлиқ болалар ёидами, йилқичиларнинг тунги гулханлари ёки ўроқчиларнинг кимизхўрлик базмларидами — қаёқларга учиб кетмасин, бари бир бувасининг ёнига, униинг полиздаги ёлғиз чайласига қайтиб келади. Кечалари билан унга кўрган-билганларини гапириб чарчайди. Ҳа, юриб чарчамаган гапириб чарчайди. Чунки у кўрган нарсаларига яна кўп нарсаларини кўшиб-чатиб, узун қилиб гапиради. Жуда хаёлпараст, ўзи учиб боролмаган жойга хаёли учеди.

Буваси униинг чуқур ўйларини яхши кўради, хаёлий гапларига жон-жон деб қулоқ солади. Униинг учун Эргаш бутун бир олам. Чуики ўзининг чайла атрофидаи узоққа бориш, у-бу жойларни кўриб қайтишга мадори йўқда. У қариб қолган. Кейг олам билан, унда бўлаётган воқеа-ходисалар, одамлар билан алоқаси фақат Эргаш орқали. Бобо-невара бир вужуддек. Бири-бирига гўё зарурат. Бобо тўқсонга яқишлашган бўлса ҳам, Эргашга энг қалин дўст, сирдош ва худди тенгқур. Униинг ҳар гапини тушунади, ишларини қўллайди, хаёлларини рағбатлантиради. Эргаш ҳам кўнглига нима келса, бобосига гапирмай иложи йўқ. бутун ўйларини шу чайлага ташиб келади.

— Бува,— дейди Эргаш кечаси осмонга тикилиб. Улар чайланиннг томига жой солиб, шабадада ётадилар, бўлмаса чивии талаб безор қилади.— Буви осмон тиниқ зангор тусда-а?

— Ҳа, болам.

— Ерда бунакаиғи ранг йўк.

— Йўк, болам, йўк. Бу жуда тиник, беғубор. Нилий раиғ ҳам дейдилар.

— Шу... юлдузлар ҳам рангли бўлса!— дейди Эргаш жимир-жимир этган беҳисоб юлдузлари ўзиникидек яхши кўриб.— Бири бинафша ранг, бири олтин раиғ бўлса! Бири — яшил, бири — қизил, бири — сарик, бири — кўк, бири...

— Ха...— дейди Бобо ҳам бу гўзалликка берилиб. У ҳам боладек, кўм-кўк осмоида чарақлаган беҳисоб раиғ-баранг юлдузларни тасаввур этади.— Жуда ҳам чиройли бўлар эди!— дейди завқланиб. Уиниғ кискағина қуш уйқуси тонг олдида келади. Унғача неварасиниғ тутқисиз фаразларини қанча бўлса ҳам таиғлашга тайёр. Боланиғ чиройли хаёллари унға кўчади. Эргаш эса гапириб-гапириб ухлаб қолади.

Нонуштадан кейин улар кўшнидағи боғни айланадилар. Эргаш ўзиниғ тизғисиз фаразларини давом эттиради:

— Бува, дарахтлар ҳам тирик-а?

— Бўлмаса-чи! Ҳаммаси офтобга интилади, сув ичади. Синдирсаиғ аъзон бадани оғрийди. Маиға, кимдир синдирган экан, ўтган ҳафта лой чаплаб боғлаб кўйган эдим, яраси тузалиб кетибди,— дейди Бобо шафтолиниғ битган шохини кўрсатиб.

— Дарахтлар юради ҳам, бува, гаплашади ҳам. Мана бу боғдағилар тўпланиб туришибди. Шивир-шивир, шивир-шивир гурунглашади.

— Бамисоли мажлис,— дейди Бобо.

— Ҳа. Йўл четидағилар бўлса сафға тизилишган. Аскарлар сингари. Улар жим. Сафда гаилашиш мумкин эмас.

Боғ четида яланглик бор. Уни кесиб ўтатуриб, сувсизликдаи қийналган, мевали шохлари синиб кетган қари олча дарахти ёнида тўхтадилар.

— Мана бу ёлғизликда қийналиб, қариб қолибди,— деди Бобо.

— Атрофида неваралари!— қувнаб кичкирди Эргаш. — Улар кекса боболарини яхши кўришади!

Эргашниғ хаёлпарастлиғи тутиб, дарахтларниғ бир-бирларига меҳмон бўлишлари, шамол турганда бир-бирларига далда беришлари, баҳорда безанишлари, яна алланималар ҳақида тинмай гапиради. Бобоға ҳаммаси ёқади-ю, лекин у тезда чарчаб қолади. Эргашниғ овози уни аллалаб, ширин ҳорғилик уйқуга торта бошлайди.

Тушда Бобо бир тилимгина қовун еб, иинакка кетади. Эргаш эса яна қаёқларгадир учади. Кечга якии таассуротларга тўлиб-тошиб яна Бобосига хаёлий ҳикоялар олиб қайтади.

— Бува-чи, бува, меи кушларнинг тилини биламан!

— Ҳай.

— Яхшилаб кулоқ солсаиғиз, сиз ҳам тушуниб оласиз.

Эргаш узок тушунтиради: чумчукларнинг бетиним чирқиллаши — хурсандчилик, олашақнақнинг хунук, шақиллаши — хавф-хатар, майнанинг эрталабки сайраши — ашула, чуғурчукнинг бир хилдаги чакириғи — пўписа... Бобо бу гапларнинг бола хаёллари эканини баъзан унутар, оламнинг кўи сирларига ўзи ҳам энди тушунаётгандай сабий дунёси билан, табиат билан сингишиб кетаётгандай сезарди. Бугун Эргашнинг гапни тинглай туриб унинг бошини силаганида вужудини ажиб бир ҳис чулғади: маиғулик, эзғулик, улуғворлик, айни замонда ҳаётга ўзини бутунлай ишониб топшириш эди бу. Ювиниб, оқ кийиб ётди.

Тонгда Бобо беозоргина оламдан ўтган эди. Эргаш буни уйқудан уйғонганида, одамлар тўплана бошлаганида билди.

Эргаш ўлим деган баҳайбат, сирли воқеани биринчи марта ўз кўзи билан кўрди. Бобосининг юмук кўзлари, қирра бурни, қандайдир диккайиб қолган соқоли, шамдай сарғиш юзини биргина кўрди-ю, (уни негадир унча якии йўлатмадилар) шу ҳолда ёдида сақлаб қолди. Кейин, кафанликда кичкинагина бўлиб қолган бувасини тобутга солдилар. Қабристонда қабрга кўйиб, устидан аввал ховучлаб, сўнг белкурак билан туирок ташладилар. Кейин оддийгина дўнгликдан бўлак ҳеч нима қолмади. Мана шундагина Эргаш фахмладики, буваси эиди дунёда йўқ.

Шу кундан бошлаб гўё қаноти сииди. Энди у учмас эди. Катта боғда ҳам, чуионлар ўтовиди ҳам, кимизхўр йилқичилар гулхани атрофида, канал ёқасида — ҳамма жойда бўлар эди-ю, лекин энди илгаригидай эмас, чунки учиб қайтадиган Бобо чайласи йўқ, хаёлларини гапириб маъқулладиган бобоси йўқ эди. Юлдузларни хаёлида ҳар хил ранга бўяб кўрди... юлдузлар ўз рангида хира милтиллаб тураверди. Қушлар энди ўз тилида гапирмас, қағиллар, чуғурлар эди, холос. Дарахтлар бир жойда қотган, гурунглашмас, шамолда шовуллаб барг тўкар эди. Эргашнинг кўнглига ғалати хаёллар келмайдиган бўлди, чунки келган билан уларни кимга ҳам бориб ҳикоя қилади?

Бобоининг ҳаёти уни учишга ўргатган эди, ўлими ерга тушириб қўйди...

ШЕРБЕКНИНГ АРҒУМОҒИ

Шербек болалигида отни яхши кўрарди. Танаффус вақтида дафтарига чонкир тойчоқнинг суратиини чизиб, ўзи томоша қилар, дарслардан бўшади дегунча ипподромга югурар эди.

У ерда унинг таниши Зокир чавандоз ўзининг отини ювиб-тарашига, суғориш, тизгинидан тутиб туришга рухсат беради. Шербек Зокирга беминнат ёрдамчи бўлиб қолган. Отхонани тозалайди, эгар-жабдукни жой-жойига илиб, отни кўл ёкасига етаклаб чиқади. Зокирнинг оти жуда чиройли қора арғумок, исми ҳам ўзига яраша «Дул-дул». Шербек ян-яланғоч бўлиб, уни салт минади-да, кўлининг чуқур жойига ундайди, «Дулдул» яхши сузади, совуқ сувда рохат қилади.

Қайтиб чиққандан кейин, саёзроқ жойда Шербек уни махсус чўтка билан ишқаб яна ювади. Титраб, йилт-йилт этиб турган сағрисиини қайта-қайта сийнаб, тарайди. Узун бўйнини, иккига бўлиниб турган семиз сиртини, қуйиб кўй-гандек чиройли, ингичка, кучли оёқларини, ақлли кўзаларини ҳавас билан узоқ томоша қилади. От унга худди одамдек ақлли, меҳрибон бўлиб туюлади. Бўйинидан кучоқласа, «Дулдул» ҳам гўё унинг яхши кўришини тушунгандек, индамай туради...

Шербек мактабни битиргандан кейин чавандоз бўлмоқ-

чи эди, шунинг учун от заводига ишга кирди. У отни бир муъжиза деб билар, уидан ўз бахтини кутарди. Афсуски, заводда икки ойгина чавандозга шогирд бўлиб ишлагандан кейин уруш бошланиб қолди.

Урушда от қаёқда дейсиз!

...Денгиз бўйи эди. Қирғоқ тикка жар эди. Шербек шу жарлик тепасидан денгизга тикилди. Узоқларда унинг тўлкилари мовий кўринарди, берироғи эса — кулранг. Ундан ҳам берироғи, сохилга туташ жойлари... қий-қизил. Қон. Шербек кўзини ололмай қолди. Ёнида жанговар шериклари гаплашишар, ерлик колхозчилардан бирини ўртага олиб, суҳбатлашишар эди. Шербек қирғоқидаги қонли тўлкинлардан, яна аллақандай қора дўнгликлардан кўзини олмай гапга қулоқ солди.

Колхозчининг гапига қараганда, фашистлар ярим оролдан қочаётиб ҳамма иарсани — йўлларни, кўприкларни, фермаларни, омборларни, мактабларни нортлатишган, ёндиришган. Аммо отлари нима қилишни билишмаган. Бу ердаги от совхозининг бир неча миит йилқиси бор экаи. Душман отхоиаларга ўт қўйган-у, отларни иа ёндиришнинг, иа нортлатишнинг иложини тополмаган. Шунда фашистлар йилқи уюрларини шу тикка қирғоққа ҳайдаб келиб, ҳаммасини бир-бир отишган. Эртадан-кечгача ўк овози эшитилиб турган. Ўк еган жониворлар тикка қирғоқдан денгизга ағанайверган...

Бир неча минг от... Шербек уларинг саёз сохилда тошдай қорайиб ётган жасадларини, уларнинг нақадар кўйлигини эиди пайқади. Минглаб от жасадлари қизғиш кўпикли тўлкинда тебранар, даҳшатли денгиз ўлик уюрлари кавиаб ямлаётгандек эди...

Шербек, кўйини кўрган жангчи Шербек шу ерда хушидан кетиб қолди.

Ўртоқлари хайрон эди. Улар Шербек учун от нима эканини билишмас эди-да. Биров «қон ҳиди таъсир қилди» деса, биров «чарчаган, денгиз ҳавоси элитди» деди. Шербекни кўтариб, медсанбатга олиб бордилар.

Ярим кечада Шербек кўзини очди. У бирдан қариб қолгандек, қоронғи туида рангсиз-руҳсиз кўринди, сочида оқ толалар ҳам найдо бўлган эди. Юраги бўм-бўш, мислсиз ғазаб унинг болаликдан ардоқлаган ҳисларини ҳам, йигитлик дармониини ҳам гўё елдек учириб кетган эди. Ҳорғин мижжасини юмганида қизил тўлкин ичида кишнаб чопаётган қора арғумоқ кўз олдига келди...

МУНДАРИЖА

Пушкин бюсти	4	«Мейнинг ватаним борми?»	69
Эх, катталар	9	Курашаман ва емгаман	75
Гаврош	17	Абул Али Ватанини урганяпти	79
Дахшатли махлук	21	Куёш доимо мусаффо	83
Рог элефант	29	Қанот	91
Булоқ бошида чанқоқ	37	Шербекнинг арғумоғи	94
Қаноти снинган орау	41		
Бобо-набира	50		
Кактус	60		
Деразадаи бокқанда	67		

Литературно-художественное издание
для детей среднего школьного возраста

На узбекском языке

АСКАД МУХТАР

ДЕТИ МИРА

. Рассказы

Муҳаррир У. Абдуазимова
Рассом Е. Мешкова
Бациний муҳаррир Х. Раҳматуллаев
Техредактор Ж. Нодирова
Мусахҳиҳ С. Саидолмисов

ИБ № 2808

Теришга берилди 1.12.89. Босишга рухсат этилди 22.02.90. Формати 84×108¹/₃₂. № 2 босма қоғозига «Тип Бодони» гарнитурлада офсет босма усулида босилди. Босма листи 3,0. Шартли босма листи 5,04 Напр листи 4,63. Шартли кр.-отт. 5,46. Тиражи 45000. Буюртма № 2314. Ваҳоси 20 т. Шартнома 121—89.

Ўзбекистон ЛКСМ Марказий Комитети «Еш гвардия» нашриёти, Тошкент 700113, м. Чилонзор, 8-квартал, «Қатортол» кўчаси, 60
Ўзбекистон Компартияси Марказий Комитети нашриётининг Меҳнат Қизил Байроқ ордени босмахонаси, Тошкент, «Правда газетаси кучаси, 41